

Eesti arheoloogia ideoloogiate ristteel.

Rahvusteadus 1940. aastate esimesel poolel kommunistliku ja natsionaalsotsialistliku võimu tuultes

Erki Russow*

Proloog

Järgneva kirjatöö impulss pärineb poole kümnendi tagusest ajast, kui autoriga võttis ühendust Euroopa arheoloogide assotsiatsiooni konverentsil natsionaalsotsialistliku ideoloogia mõjudest arheoloogiale ettekandesessiooni korraldanud Martijn Eickhoff. Selle taga oli ambitsioonikas soov avaldada 2015. aastal Glasgow's väga hea tagasiside saanud esinemiste najal ulatuslik kogumik totalitaarse ideoloogia mõjust 1930.–1940. aastate Euroopa arheoloogiateadusele nii, et raamatus oleks esindatud kõik meie maailmajao tänased riigid.

Eestist oli kogumiku koostajail suhteliselt keeruline koostööpartnerit leida, nende esimene katse ebaõnnestus ning minuni jõuti ühe aastaid tagasi avaldatud artikli¹ ajel. Ehkki esialgu kaalusin sedavõrd keerulise teema käsitlemisest loobuda, nõustusin lõpuks. Järgnes intensiivne uurimistöö Rahvusarhiivis (RA) ja Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu (AI) arhiivis, tutvumine tolle aja ajakirjandusega jms. Kogutud andmestiku põhjal valmis artikkel, mis peaks sel aastal ka lõpuks ilmuma.² Kuna Eesti arheoloogia, aga ka teiste rahvusteaduste arengut sedavõrd murdelistel aastatel on seni veel suhteliselt tagasihoidlikult uuritud,³ väärib see pisut „juubelihõnguline“ teema kahtlemata ka emakeelsele lugejaskonnale tutvustamist. Tuna tarbeks on algset käsikirja mugandatud, välja on jäetud pigem üldteada faktid, kuid lisatud on detaile, mis selgusid alles pärast ingliskeelse artikli valmimist.

Sissejuhatuseks

Eesti arheoloogia kujunemislugu käsitletakse põhjalikult 21. sajandi alguses ilmunud raamatuseeria „Estonian Archaeology“ esimeses, historiograafiale pühendatud köites. Selles kogu-

* Erki Russow (1974), PhD, vanemteadur, Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu, Rüütli 10, 10130 Tallinn, erki.russow@tlu.ee

¹ J. Mäll, E. Russow. Archäologie und Stalinismus – die Anfänge der Stadtarchäologie in Estland und die Ausgrabungen auf dem Tallinner Rathausplatz 1953. – Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters, Jg. 31/2003 (2004), lk. 145–158. Artikli aluseks oli J. Mäll, E. Russow. Kuidas otsiti Kalevipoja parteipiletit. 50 aastat arheoloogilistest kaevamistest Raekoja platsil Tallinnas. – V. Lang, Ü. Tamla (toim.). Arheoloogiga Lääne-meremaades. Uurimusi Jüri Seliranna auks. Muinasaja Teadus, 13. Tallinn–Tartu, 2003, lk. 173–200.

² E. Russow. Between the rock and a hard place. Estonian archaeology at the times of national, socialist and national-socialist ideologies. – M. Eickhoff, D. Modl, K. Meheux (eds.). National-Socialist Archaeology in Europe and its Legacies. Springer, 2021 [ilmumas].

³ Siiski on ühel või teisel moel ajastu kohta tehtud mitmeid üldistusi ning koostatud ka kitsamaid uurimusi. Vt. nt. T. Karjahärm, V. Sirk. Kohanemine ja vastupanu. Eesti haritlaskond 1940–1987. Tallinn: Argo, 2007.

mikus⁴ ilmunud artiklid annavad hea ajastu- ja teemapõhise sissevaate arheoloogiateaduse ja -pärandi kaitsmise arengusse eri võimuperioodidel ajavahemikus 1865–2005, ent põgusal lehitsemisel torkab silma, et Teise maailmasõja aegsed Saksa okupatsiooniaastad pole raamatus erilist tähelepanu pälvinud. Kuna Saksa okupatsioonivõim valitses Mandri-Eestis suhteliselt lühikest aega (suvi/sügis 1941 – sügis 1944), võib esmapilgul arvata, et nende kolme aasta sündmuste mõju oli kohalikule arheoloogiale liiga väike, väärimaks eraldi peatükki ülevaate teoses. Ent kui jälgida üksikisikute saatust, organisatsioonilisi muudatusi või sõja-aastail ette võetud välitöid, on selge, et arheoloogiline uurimistöe ei olnud toona täielikus seisakus. Mis neil pöördelistel aastatel siin toimus, kuidas kohalik arheoloogia oli mõjutatud poliitilistest või ideoloogilistest suundumustest, seda vaadeldakse lähemalt allpool. Kuid enne kui hakata analüüsima natsionaalsotsialistliku poliitika võimalikku mõju ja nimetama Saksa okupatsioonijõudude sekkumise põhjuseid, tuleb alustada hinnangust kohaliku akadeemilise arheoloogia olukorrale Teise maailmasõja eel. Samuti ei pääse mööda vahetult sakslaste tulekule eelnenud olude kirjeldamisest, sest vähemalt osa Saksa okupatsioonivõimude otsuseid olid ajendatud muudatustest, mida Nõukogude võim oli 1940.–1941. aastal nii institutsionaalsel tasandil kui ka isikkoosseisus teinud. Ühtlasi annab esimese Nõukogude okupatsiooniaasta kõrvutamine järgneva hea võimaluse võrrelda kahe totalitaarse režiimi eesmärke Eesti arheoloogia kujundamisel ajal, mil kohalikel uurijatel oli valida vaid halva ja veel halvema vahel.

* * *

Eesti arheoloogia kui rahvusteadus sündis nii nagu mitmed teisedki teadusharud koos iseseisva Eesti Vabariigi tekkega Esimese maailmasõja lõpus: Vene keisririigi ning seisusühiskonna lagunemine tõi enesega kaasa põhjapanevad ümberkorraldused ka arheoloogilises uurimistöös ja õppes. Esimest oli varem korraldatud baltisaksa seltside kaudu ning Balti (ja mitte Eesti) arheoloogia moodustas keiserlikus ülikoolis marginaalse osa ajalooõppest. See tähendab, et kohalik arheoloogia tegutses võõrkeelse poliitilise ja kultuurilise eliidi seatud raamides, kus põhitähelepanu pöörati väljast tulnud kultuurimõjudele ning kohaliku muinasühiskonna sisemist arengut käsitleti minimaalselt.⁵

Olukord muutus rahvusülikooli asutamise 1918. aasta lõpus, kui eesmärgiks püstitati uue põlvkonna rahvuslikult meelestatud haritlaste koolitamine iseseisva riigi ülesehitamiseks. Puuduv emakeelne õppejõudude kaader sundis professorikohtade täitmisel vaatama välismaa suunas. Teadlikult pöörati pilk Skandinaavia haritlaste poole, et vältida saksa päritolu teadlast. Nii kutsuti 1920. aastal esimeseks Eesti ja Põhjamaade arheoloogia professoriks Aarne Michaël Tallgren (1885–1945) Soomest. Tallgren ja tema ametijärglane, Rootsi arheoloog Birger Nerman (1888–1971), kes töötas Tartus aastail 1923–1925, aitasid koolitada Eesti esimese põlve kutselisi arheolooge ning ühtlasi andsid kohalikule arheoloogiale suuna kaheks järgmiseks aastakümneks.⁶

Arheoloogia kui rahvusteadus ei piirdunud ainult ülikooli sammaste vahele jäänud aren-

⁴ V. Lang, M. Laneman (toim.). *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Estonian Archaeology, 1. Tartu: Tartu University Press, 2006.

⁵ V. Lang. *The Establishment of Professional Archaeology in the Baltic Countries*. – J. Callmer, M. Meyer, R. Struwe & C. Theune (Hrsg.). *Die Anfänge der ur- und frühgeschichtlichen Archäologie als akademisches Fach (1890–1930) im europäischen Vergleich*. Internationale Tagung an der Humboldt-Universität zu Berlin vom 13.–16. März 2003. *Berliner Archäologische Forschungen*, Bd. 2. Berlin: Marie Leidorf, 2006, lk. 185–196.

⁶ L. Jaanits. *Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940*. – V. Lang (toim.). *Eesti arheoloogia historiograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte*. Muinasaja Teadus, 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia kirjastus, 1995, lk. 9–53; V. Lang. *The Establishment of Professional Archaeology* ja V. Lang. *The history of archaeological research (up to the late 1980s)*. – V. Lang & M. Laneman (toim.). *Archaeological Research in Estonia 1865–2005*. Estonian Archaeology, 1. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006, lk. 13–40.

gutega, vaid hõlmas aktiivset tegevust riigi- ja rahvustunde loomisel vahetult pärast õppetooli loomist. See tähendas süstemaatilise muinasjäänuste registreerimise ja muististe kaevamise kõrval ka aktiivset osalust muinsuskaitseprobleemide lahendamisel, sh. seadusloomes, aga ka rahvusliku enesekuvandi ülesehitamisel. Populaarteaduslike kirjutiste, avalike loengute jmt. kaudu konstrueeriti idealiseeritud minevikunägemus, mille järgi kujutas muinasaja lõpu (s. o. 12. sajandi lõpp ja 13. sajandi algus) Eesti enesest suhteliselt egalitaarset, iseseisvate hõimudega ühiskonda, kus vaid sõjavange kasutati orjadena.⁷ Selles rahvuslikus müüdis leidis tähtsa koha ristiusustamise periood ning eriti sellega kaasas käinud traagilised sündmused, mille käigus kaotas maa saksa ja skandinaavia ristiõdijate vastu võideldes oma muistse vabaduse ning algas 700-aastane orjus.

Ehkki sellise minevikunägemuse alused olid paika pandud juba 19. sajandi lõpu rahvusliku liikumise aastatel ja osalt isegi veel varem,⁸ sai see uut tuult tiibadesse 1930. aastate teisel poolel autoritaarse ühiskonnakorralduse juurutamisel. Arheoloogiaalases kirjasõnas on see üksnes ähmaselt tajutav,⁹ seevastu teaduslikeks välitöödeks valitud objektide puhul paistab see silma palju selgemalt. Neist enim tõusevad esile muinasaegsed linnamäed, mida peeti eesti rahva mineviku suurimateks mälestusmärkideks ning olulisteks maamärkideks välismaiste sissetungijatega võitlemisel. Seda muistset vabadusvõitlust (1206–1227) hakati aina teadlikumalt seostama hiljutise Vabadussõjaga (1918–1920), mis muude asjade seas sisaldas ka ettepanekuid püstitada linnamägedele rohkem või vähem suurejoonelisi Vabadussõja monumente.¹⁰ Ehkki hiiglaslikud ehitised jäid muinsuskaitse nõuandva kogu eitava seisukoha tõttu rajamata, seati suurele osale neist siiski üles lipuvarras ning asetati malmist mälestustahvel, millel oli kujutatud kaart kõigi teadaolevate muinasaja lõpu linnustega.

Näib, et soov linnamägesid arheoloogiliselt uurida kätkeb endas nii ühiskondlikku tellimust heroilise minevikupärandi rekonstrueerimiseks kui ka vahetut teaduslikku huvi: ambitsioonikas Muinas-Eesti linnuste väljakaevamise projekt sai algtooke 1936. aasta kevadel Eesti Rahvuslaste Klubis (ERK)¹¹ poliitik Järvo Tandre (1899–1943) ja arheoloog Richard Indreko (1900–1961) ühisettekandest, milles tehti ettepanek Iru linnamägi täielikult läbi kaevata ning seejärel üles ehitada.¹² Sealt viis mõte edasi suurema, Eesti teisi muinaslinnuseid

⁷ P. Ligi. Ühiskondlikest oludest Eesti alal hilispronksi- ja rauaajal. – V. Lang (toim.). Eesti arheoloogia historograafilisi, teoreetilisi ja kultuuriajaloolisi aspekte. Muinasaja Teadus, 3. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia kirjastus, 1995, lk. 182–270.

⁸ V. Lang. Muinasmaastike avastamine. Essee mineviku tõlgendamise kohta ühiskondlikust tellimusest. – L. Kaljundi, H. Sooväli-Sepping (koost. ja toim.). Maastik ja mälu. Pärandiloome arengujooni Eestis. Acta Universitatis Tallinnensis. Socialia. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus, 2014, lk. 36–78.

⁹ V. Lang. The history of the archaeological research, lk. 27.

¹⁰ Selline muistse vabadusvõitluse ja Vabadussõja seostamine toimus varemgi, nt. sõjaväelaste õpetamisel. Oma panuse andsid siin arheoloogid, kes käisid sõdureile loenguid andmas, nt. Harri Moora 1927. aastal („Eesti muinasaeg“, 4 loengut). Tema loengukonspekti kasutati ajateenijate koolitamiseks edaspidigi. Vt. nt. I. Kopõtin. Rahvuse kool. Eesti rahvusarmee ja vähemusrühused aastatel 1918–1940. – Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost, 9. Tartu: Rahvusarhiiv, 2020, lk. 337.

¹¹ ERK oli aastail 1933–1940 tegutsenud rahvuslik-liberaalne ühendus, mis seadis oma eesmärgiks toetada rahvuse heaolu ühiskonna kultuurilise, majandusliku ja poliitilise arengu kaudu (Eesti rahvuslaste klubide põhimõtteid. ERK 1933, nr. 9/10, lk. 219–224). Ühingu ajakiri ERK avaldas seinast seinä artikleid alates juriidikast ja välispoliitikast kuni majanduslike, ühiskondlike ja kultuuriliste debattideni. Ilmunud artiklite najal võib öelda, et rahvuslaste klubid olid poliitiliste äärmuste suhtes eitaval seisukohal ning publitseeriti nii fašismi, natsionaalsotsialismi kui ka kommunismi kritiseerivaid kirjatöid. Ajakirja üks toimetuskolleegiumi liikmeid oli arheoloog Harri Moora, keda hiljem asendas Richard Indreko; esimene peatoimetaja oli geoloog Edgar Kant, Saksa okupatsiooni aegne Tartu ülikooli rektor. Peale mainitud isikute olid ERK-i liikmed ka arheoloogid Eerik Laid ja Osvald Saadre (RA, ERA.2698.1.11).

¹² J. Tandre. Iru linnuse enaldamise küsimus. – ERK 1936, nr. 3, lk. 71–72; Iru muistne maalinn ehitatakse üles. – Päevaleht, 23.04.1936, lk. 1. Tõele au andes oli Harri Moora muinaslinnuste varasemast ulatuslikuma uurimise küsimuse juba paar aastat varem Muinsuskaitse Nõukogus tõstatanud: 1932. aasta 8. veebruari koosolekul informeeris ta osavõtjaid Kielis 1934. aastal korraldatavast Balti arheoloogide kongressist ja soovis, ▶



Tilleoru Kantsimäele kavandatud Vabussõja monumendi püstitamise toetuseks valminud voldik. Sedavõrd monumentaalset mälestusmärki pidas Muinsuskaitse Nõukogu ebasobivaks ning soov lükati ministeeriumi 4. mai 1937. aasta kirjaga tagasi. (RA, ERA.1108.5.869, l. 157–158)

teadusühing – Eestimaa Kirjanduse Ühing (*Estländische literärische Gesellschaft*) Tallinnas ja tema muuseum (*Provinzialmuseum*) – taandus pärast baltisaksa organisatsioonide ja ettevõtete privileegide kärpimist 1920. aastal marginaalseks arheoloogiliseks uurimiskeskuseks. Sealsed saksa haritlased Arthur Leopold Spreckelsen (1863–1939) ja Adolf Friedenthal (1874–1941) jätkasid jõudumööda välitöid, kuid nende tehtu viis nii mõnigi kord TÜ arheoloogide kriitiliste kirjadeni haridus- ja sotsiaalministeeriumile. Teine oluline võõrkeelne ühing – Õpetatud Eesti Selts (*Gelehrte Estnische Gesellschaft*) Tartus – kujundati ümber rahvuslikuks teadusfoorumiks ning seltsi arheoloogiakogu ühes uurimistöõga liikus arheoloogia kabinetti.

hõlmava kavani, milles Tallinna ERK täitis olulist rolli üleriigilise korjanduse korraldajana ning ühingu ajakiri uurin-gute esmatulemuste avaldamiskohana.¹³ Seega teenis arheoloogia kokkuvõttes avalikkuse huve rahvuse eneseteadvuse tõstmisel ning süendas samas eitavat suhtumist sakslastesse, eriti baltisakslas-tesse, keda nähti ajaloolise ebaõigluse põhilise kehastajana.

1930. aastate lõpuks oli arheoloogia saavutanud Eesti ühiskonnas laiemalt aktsepteeritud positsiooni ja kehtestanud end akadeemilisel tasandil, nii institutsionaalselt kui ka teaduslikult. Keskkel kohal oli ainus uurimisüksus – Tartu ülikooli arheoloogia kabinet (asutatud 1920) ühes arheoloogia muuseumiga (alates 1921). Arheoloogia kabinet kuulus Eesti ja Põhjamaade arheoloogia õppetooli juurde ning vastutas arheoloogiliste väli-tööde ja Eestist leitud muinasaegsete esemete talletamise eest. Hilisemat, s. o. ajaloolise aja ainelist kultuuri peeti etno-graafia ja kunstiajaloo pärusmaaks. Peale selle oli kabinetil haridus- ja sotsiaalministeeriumi juures tegutsenud Muinsus-kaitse Nõukogus (s. o. muinsuskaitse küsimustes nõu andev ekspertide kogu) kaalukas roll nii koosolekute võõrusta-jana kui ka seisukohtade kujundajana, esindajaks algul prof. Tallgren, hiljem põhiliselt Harri Moora. Varasem juhtiv

▶ et arheoloogia kabinet võtaks ette muinaslinnuste uurimise (RA, ERA.1108.5.346, l. 100). Järgmise aasta 6. märtsil koostas ta adressaadita kirja linnuste uurimise perspektiivide kohta koos sellele kuluvate summadega, hinnates projekti kestuseks 7–8 aastat ning kuluku umbes 50 000 krooni (AI, 8.1.3, l. 174–177). Kuna kiri on tõlgitud inglise keelde, siis oli see ilmselt suunatud väljapoole Läänemere regioon, kus tol ajal oli omavahe-line teadus- ja suhtluskeel pigem saksa keel. Seega oli linnamägede mastaapne uurimine päevakorral olnud juba mõnda aega ning ERK osutus siinkohal kasulikuks tööriistaks arheoloogide teadushuvidel elluviimisel.

¹³ ERK 1936, nr. 7/8. Muinasteaduse erinumber. ERK-i panust nende summade leidmisel, millest esmajoones rahastati Iru kaevamisi, tõstetakse esile ka välitööde tulemusi põhjalikumalt kokku võtvas kogumikus: Muistse Eesti linnused. 1936.–1938. a. uurimiste tulemused. Toim. H. Moora. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1939, lk. 8–9.

Eesti iseseisvumisele järgnenud kahe aastakümne jooksul lõpetas ülikooli diplomiga vähem kui kümme arheoloog, kellest lõviosa olid seotud arheoloogia kabinetiga. Need olid professor (alates 1938) Harri Moora (1900–1968), kes tegutses samal ajal ka kabineti juhina, tema kõrval täitsid erinevaid rolle Richard Indreko, Marta Schmiedehelm (1896–1981), hiljem veel ka Erna Ariste (1904–2000), Artur Vassar (1911–1977) ning üliõpilane Osvald Saadre (1904–1975). Ainult üks TÜ lõpetanu – arheoloog ja etnoloog Eerik Laid (1904–1961) – leidis alates 1936. aastast erialast tööd väljaspool ülikooli ehk haridus- ja sotsiaalministeeriumi teaduse ja kunstide osakonnas loodud muinsuskaitse inspektori ametikohal. Üldmainitute edasine elukäik totalitaarse ühiskonnakorra ajal ilmestab üsna värvikalt üksikisikute ees olnud valikuid ja otsuseid, kuid sellest lähemalt allpool.

Milline oli Eesti arheoloogia intellektuaalne raamistik 1930. aastate lõpus, enne pöördeliste aegade saabumist? Teoreetilisel tasandil järgiti mujal läänemaailmas omaks võetud kultuuriajaloolist lähenemist.¹⁴ Kui vaadelda teadussuhtlust, siis oli arheoloogia kabinetil arvukaid kontakte uurimiskeskustega üle terve Euroopa, kokku 25 erinevat institutsiooni Ungarist Venemaani. Teadusliku suhtluse raskus lasus arusaadavalt naabermaadel, eeskätt Läti, Soome ja Rootsi peal, kuid vähemal määral hõlmas ka Leedut, Poolat ja Saksamaad. Hea näide on Marta Schmiedehelmi doktoritöö teema Ida-Preisimaa (Masuuria) matmiskombestikust, mida ta oli uurima asunud juba 1920. aastate keskel. Alusmaterjal eeldas põhjalikku kohapealset uurimist, milleks Schmiedehelm tutvus Königsbergis Preisi muuseumis nii leidude kui ka kaevamisdokumentatsiooniga.¹⁵ Läänemere lõunapoolse osa materiaalse kultuuriga tutvusid vahetu uurimistöö najal teisedki, nii näiteks oli Indrekol võimalik 1935. aastal teha Eesti Kultuurkapitali rahalisel toel kolmekuuline uurimisreis Poola, Taani ja Loode-Saksamaale. Välislähetus pikenes ka Saksamaal veedetud kuu võrra tänu võõrustajamaalt saadud Humboldti stipendiumile.¹⁶ Mõni aasta hiljem õnnestus tal osaleda ka Saksamaal Ahrensburgi paleoliitilise ja mesoliitilise asulakoha ning Haithabu viikingiaegse asula kaevamistel.¹⁷ Ent mõistagi oli ka vastupidisel suunal kulgenud liikumisi: välismaised arheoloogid külastasid sageli Eestit. Sellega seoses oli kõige nimetamisväärsem sündmus Läänemere maade muinasteadlaste kohtumine Tartus 1935. aasta augustis. Käesoleva artikli seisukohast tuleb aga enim rõhutada sakslase Carl Engeli (1895–1947) järjepidevaid visiite. Saksa natsionaalsotsialistliku partei liige Engel oli toona Riias tegutsenud Herderi Instituudi juures arheoloogiaprofessor ning alates 1939. aasta suvest Greifswaldi ülikooli arheoloogiaprofessor.¹⁸ Alates 1935. aastast külastas ta igal aastal Tartut, 1936. aastal isegi kaks korda.¹⁹ Ka Kieli ülikoolis töötanud Peter Paulsen (1902–1985) käis paaril juhul Tartus, 1938. aastal juba Berliini ülikooli dotsendina, olles samal ajal ka aktiivne natsipartei liige ning SS-i nooremleitnant (*Untersturmführer*). Ilmselt oli see Paulsen, kes vahendas professor Moorale Kieli arheoloogiamuuseumi (*Museum vorgeschichtlicher Alter-*

¹⁴ V. Lang. The Establishment of Professional Archaeology, lk. 190.

¹⁵ M. Schmiedehelm. Das Gräberfeld am Jaskowska-See in Masuren. Studien zur westmasurischen Kultur der römischen Eisenzeit. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, 2011. 1943. aastal valminud, kuid käsikirja jäänud dissertatsioon osutus hiljem väärtuslikuks infoallikaks, sest Preisi muuseum ja tema kollektioonid said Teises maailmasõjas väga tugevalt kannatada – sellest ka Poola uurijate soov väitekirja 21. sajandi alguses välja anda.

¹⁶ RA, EAA.2100.2.224, l. 25, 29.

¹⁷ K. Johanson, M. Tõrv. The many faces of Richard Indreko. – K. Johanson & M. Tõrv (koost. ja toim.). Man, his time, artefacts, and places. Collection of articles dedicated to Richard Indreko. Muinasaja Teadus, 19. Tartu, 2013, lk. 25–93, siin lk. 45.

¹⁸ Vt. Engeli kohta lähemalt: G. Mangelsdorf (Hrsg.). Zwischen Greifswald und Riga. Auszüge aus den Tagebüchern des Greifswalder Rektors und Professors der Ur- und Frühgeschichte, Dr. Carl Engel, vom. 1. November 1938 bis 26. Juli 1945. Beiträge zur Geschichte der Universität Greifswald, Bd. 7. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007, lk. 1–38.

¹⁹ Arheoloogia kabineti aastaaruanded TLÜ arheoloogia teaduskogu arhiivis: AI, 8.1.3, l. 89.



12.–14. augustil 1935 kohtusid Läänemere-äärsete maade muinasteadlased Tartus. Üritus algas ekskursioniga rahvusvaheliselt hästi tuntud kiviaegsele asulakohale Kunda Lammasmäel. Osalejate seas oli mitmeid tunnustatud teadlasi. Foto keskel on ekskursionii juhtinud kiviaja spetsialist Richard Indreko (Tartu). Paremäl olevas grupis on prof. Harri Moora (Tartu), Eduards Šturms (Riia) ja prof. Carl Engel (Riia). Richard Indreko taga on prof. Birger Nerman (Uppsala), tundmatu osaleja, Eerik Laid (Tartu), Peter Paulsen (Kiel), Ella Kivikoski (Helsingi), prof. Aarne Michaël Tallgren (Helsingi), Artur Vassar (Tartu), proua Linnus (Tartu), Marta Schmiedehelm (Tartu) ja etnoloog Friedrich (Jüri) Linnus. Foto: TLÜ arheoloogia teaduskogu arhiiv (AI, FK 10928)

tümer) kutse²⁰ osaleda paar nädalat Haithabu arheoloogilistel kaevamistel. Moora kavatses kasutada seda võimalust uute kaevamismeetodite õppimiseks, tuues sealjuures välja, et „Haithabu kaevamised on suurimad linnusekaevamised, mis Läänemeremais kunagi on toimunud“.²¹ Selleks õnnestus tal saada õppepuhkus ajavahemikuks 21. august – 16. september 1939, mil ta pidi muu hulgas külastama ka Leedut, Poolat, Taanit ja Rootsit,²² kuid 5. septembril 1939 palus Moora ülikooli juhtkonnal see luba äsja alanud sõja tõttu tühistada.²³

Niisiis on selge, et Eesti arheoloogidel oli nii vahetuid kui ka kaudseid kontakte Saksa kolleegidega, ent kui tugevalt mõjutasid mainitud isikute (teadus)ideoloogilised seisukohad – nii Engel kui ka Paulsen olid natsionaalsotsialistliku Saksamaa arheoloogias olulised tegelased – Tartu teadlaste mõttemaailma, jääb lähemalt dokumenteerimata kokkupuudete tõttu selgusetuks. Vähemalt ei jätnud need jälgi publitseeritud kirjatöödesse.

Jäised tuuled: esimene Nõukogude okupatsiooniaasta (suvi 1940 – suvi 1941)

Ehkki Eesti jäi 1939. aastal Läänemere piirkonnas alanud sõjategevusest esialgu otseselt puutumata, mõjutas see sellegipoolest ühiskonda ning samuti siinse arheoloogia argipäeva. Sügisel 1939 alanud baltisakslaste ümberasumine Saksamaale tõi enesega kaasa nende kultuur-

²⁰ Ilmselt oli kutsujaks hiljuti muuseumijuhiks saanud ning Haithabus kaevamisi juhatanud arheoloog Herbert Jankuhn (1905–1990), tol ajal tõusev täht natsionaalsotsialistlikus arheoloogias. Hiljem tegutses ta aktiivselt okupeeritud idaaladel seoses kultuuripärandi teisaldamisega natsi-Saksamaale.

²¹ RA, EAA.2100.2.670, l. 250.

²² RA, EAA.2100.2.670, l. 257.

²³ RA, EAA.2100.2.670, l. 262.

omavalitsuse tühistamise, mis päädis kohalike seltside likvideerimisega. Ühtlasi viis see ühingu muuseumikogude kõrval ka erakollektsioonide, näiteks Saaremaal parun Bernhard von Tollile kuulunud leidude ülevõtmiseni. Need esemed anti üle TÜ arheoloogia muuseumile.²⁴

Kuid poliitika puudutas veelgi otsesemalt arheoloogide tegevust: Molotovi-Ribbentropi pakti toel surus Nõukogude Liit Eesti Vabariigile peale 25 000 Nõukogude sõduri vastuvõtmise. Selle kokkuleppe tulemusel algas mitme sõjaväebaasi rajamine Eesti rannikualale ja saartele, neist mõne asukoht sattus varem teada olnud muistise alale, mistõttu korraldati kiirkorras hulk päästekaevamisi.²⁵ 1940. aasta maist juuli alguseni kaevati kalmeid Pakri poolsaarel (Vassar ja Saadre) ning Saaremaal Sõrve poolsaarel (Vassar), Randveres (Schmiedehelm ja Indreko) ja Viltinas (Saadre, Schmiedehelm ja Vassar).²⁶ Mõnel juhul võidujooks ajaga kaotati, sest muistisel algasid ehitustööd juba enne kaevamiste lõppu või sunniti arheoloogid lihtsalt sõjaväeobjektilt lahkuma.

1940. aasta juunipööre ning Eesti liitmine Nõukogude Liiduga augustis 1940 töid enesega kaasa drastilised ümberkorraldused ühiskonnas. Loomulikult ei jäänud puutumata ka teadus ja kõrgharidus jm. kultuurivaldkonda puudutav. Äsja asutatud Teaduste Akadeemia (1938) likvideeriti 1940. aasta juuli keskpaigas, samal ajal astusid omal soovil tagasi ka Tartu ülikooli rektor ning prorektorid.²⁷ 1940. aasta septembrist kuni 1941. aasta suveni asendati peaaegu 20% TÜ õppejõududest ja teadlastest ideoloogiliselt sobivamate isikutega²⁸ ning tuhatkond iseseisvas Eesti Vabariigis ülikooli vastuvõetutest mõrvati, vangistati või küüditati.²⁹

Arheoloogiaga seotud isikute seisukohast ei olnud esimene okupatsiooniaasta sedavõrd traagiline, kuid pealesunnitud muudatused tabasid ühel või teisel moel neidki, alates näiteks rahvusvaheliste teaduskontaktide äralõikamisest – lubatud oli ainult suhtlus Nõukogude teadlastega. Mida täpselt kavatsesid võimud arheoloogia reformimisel ette võtta ning kuidas seda plaaniti ellu viia, on keeruline hinnata, sest paljudest toonastest mõtetest pole kirjalikke tõendeid maha jäänud. Eriti kehtib see 1940. aasta 21. juuni järgsete esimeste kuude osas. Ent siiski saab arheoloogia kabineti ning Eesti (NSV) haridusministeeriumi arhiivimaterjalides leiduva põgusa paberjälje põhjal oletada, et hiljemalt 1940. aasta lõpuks või 1941. aasta alguseks olid esimesed sammud, kuidas organiseerida arheoloogiat ja muinsuskaitset Eesti NSV-s, juba paika pandud.

Üldisemas plaanis pidi kõik lähtuma Nõukogude struktuuridele omasest raamistusest, alates Tartu ülikooli taasasutamisest Tartu Riikliku Ülikoolina (TRÜ) 9. oktoobril 1940. Nõukogude ülikoolis said varasemad teaduskonnad ja allüksused uued nimetused, samuti kujundati ümber õppekavad, mis lähtusid nüüd väga tugevalt kontrollitud ning ideoloogiliselt laetud põhimõtetest. Nii sai filosoofiateaduskonnast ajaloo-keeleteaduskond ning varasemast Eesti ja Põhjamaade arheoloogia õppetoolist ühes selle juurde kuulunud arheoloogia kabinetiga (kabinet tegutses aastast 1939 kui Arheoloogia Instituut) tehti TRÜ Eesti ja üldise arheoloogia kateeder. Kateedri sisemine struktuur ning isikkoosseis jäid põhimõtteliselt puutumata, ehkki oli mõningaid väiksemaid liikumisi.

Arheoloogia institutsionaalne ning personali suhteliselt vähene „pihtasaamine“ uues olukorras võib olla seotud professor Harri Moora seisundiga uues poliitilises keskkonnas. Peatselt pärast juunipööret ehk juuni lõpus 1940 soovitas Jaan Tõnisson Moorale liituda äsja moodustatud Nõukogude-meelse valitsusega lootuses, et tema ja teised sarnaselt mõtlevad intellektuaalid suudavad mõjutada kõrgharidust ja kultuuri puudutavaid otsuseid. Nii töötaski Moora juulis ja augustis 1940 haridusministeeriumis abiministri ning teaduse ja kunstide

²⁴ L. Jaanits. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940, lk. 41.

²⁵ RA, ERA.R-14.1.467, l. 40–46, 287, 310.

²⁶ L. Jaanits. Muinasteadus Tartu Ülikoolis 1920–1940, lk. 41.

²⁷ J. Kivimäe. Rektor Hans Kruus. Tartu: Aasta Raamat, 2017, lk. 117jj.

²⁸ J. Laas. Teadus diktatuuri kütkeis. Tallinn: Argo, 2010, lk. 31–37.

²⁹ T. Hiio, H. Piirimäe (toim.). Universitas Tartuensis 1632–2007. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007, lk. 431.

osakonna juhatajana,³⁰ kuid vabastati enese soovil ning septembri alguses naasis ta ülikooli juurde.³¹ Tagasi ülikooli rüppe jõudnuna tuli tal arheoloogia õpetamise kõrval osaleda sügisel 1940 ja kevadel 1941 kõrgkoolitöötajatele korraldatud kohustuslikul marksismi-leninismi kursusel³² – hea näide, kuidas Nõukogude võim suunas samme ideoloogiliselt kontrollitud ühiskonna poole.

Ka muinsuskaitsevaldkond pääses juunipöörde järel suuremate tagasilöökidest, kui jätta kõrvale Eesti muuseumide suurejoonelise reorganiseerimise plaan, mida hakati ellu viima juba 1940. aasta augustis-septembris suuremate muuseumide natsionaliseerimise ja ümbernimetamisega.³³ Laid säilitas ümbernimetatud hariduse rahvakomissariaadis oma muinsuskaitseinspektori koha; 18. novembrist kuni 3. detsembrini osales ta Eesti muuseumispetsialistide ekskursioonil Leningradi ja Moskvasse, et õppida tundma Nõukogude muuseume ja teadusasetusi ning nende juhtimisstruktuure. Moskvas pidasid kolm kuuest ekskursioonil käinud spetsialistid ettekande NSVL Teaduste Akadeemia materiaalse kultuuri instituudis, Laidi oma oli pühendatud ühele tema lemmikteemadest ehk Eesti muinaslinnuste arheoloogilisele uurimisele.³⁴ Juba 1940. aasta detsembri lõpuks oli ta inspektorikohalt lahkunud ning alates 1. jaanuarist 1941 töötas Eesti NSV Etnograafiamuuseumi (s. o. augustis 1940 ümber nimetatud Eesti Rahva Muuseumi) asedirektorina – samm, mida tema kaasaegsed tõlgendasid rahvuslikult meeletatud isikute kõrvaldamisena riigistruktuuridest.³⁵ Vabanenud inspektorikoht täideti Laidi senise assistendi, arheoloogiaüliõpilase Sulo Kaartiga (1915–1941), kellest oli saanud uue poliitilise korra aktiivne toetaja (vt. allpool).

1941. aasta alguseks oli esimene institutsionaalsete muutuste laine möödunud ning pärast suuremate organisatsioonide ümberkujundamist suunati tähelepanu allapoole, rohkem rohujuure tasandile. Kuna nii ajalugu kui ka arheoloogiat peeti ideoloogiliste küsimuste seisukohast oluliseks, siis puudutas uue ühiskonnakorra vormimine paratamatult ka muinasaadust. Nii nimetati märtsi alguses varasem arheoloogia muuseum TRÜ arheoloogia õppe-keskmuuseumiks. Sellega ei pidanud asi piirduma, sest kevadel 1941 kaaluti kõrgemal pool juba uut ideed ehk asutada keskne riiklik arheoloogiamuuseum, mis oleks ülikoolist eraldatud.³⁶ Tõenäoliselt arutati seda hariduse rahvakomissariaadis suletud uste taga; vähemalt

³⁰ Sellesse aega jäävad muu hulgas ka Moora ja Laidi kohtumised Engeliga, kes viibis 1940. aasta juulist septembri alguseni Lätis ja Eestis (tutvus Tartu, Tallinna ja Pärnu arheoloogiakogudega) ning soovis saada siinsete muinasleidude näidiskollektsiooni (u. 400 leidu) õppematerjaliks Saksamaale. Vastuteenena pidid Eesti arheoloogid saama näidiseid Königsbergi (Kaliningrad), Elbingi (Elbląg), Danzigi (Gdańsk) ja Poseni (Poznań) kogudest, kuid näib, et leiukogude vahetamiseni ei jõutud. Võimalik, et Eesti leidude väljaviimiseks Moskvast 1940. aasta septembris taotletud luba jäigi saamata (N. Goßler, C. Jahn. Wikinger und Balten an der Memel. Die Ausgrabungen des frühgeschichtlichen Gräberfeldes von Linkuhnen in Ostpreußen 1928–1939. – Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostsee, Bd. 16. Frankfurt a. M: Wachholtz, 2019, lk. 50–51 ja lisa 2–4). Valiku Provintσιαalmuuseumi leidudest ning muististe ja esemete fotodest võttis Engel siiski käsipagasiga Greifswaldi kaasa (G. Mangelsdorf. Zwischen Greifswald und Riga, lk. 22).

³¹ A. Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu ja allikakriitika Harri Moora juhtumi näitel. – Ajalooline Ajakiri 1999, nr. 3/4, lk. 125–126.

³² RA, ERA.F.148.15.28, l. 4.

³³ Hariduse rahvakomissariaadi (s. o. endise haridusministeeriumi järeltulija) teaduse ja kunstide osakonna tööplaan ajavahemikus 1.10.–31.12.1940 sisaldab kava ülikoolide, muusika- ja kunstikoolide, teatrite, muusika, kirjanduse, kunstide ja muuseumide ümberkorraldamiseks. Muinsuskaitseteemad puudutavad peamiselt baltisaksa ümberasujatelt konfiskeeritud varasid, natsionaliseeritud muuseumide kollektsioone ja muinsuskaitse argipäevaküsimusi, sh. arheoloogiliste kaevamiste külastamist, juhuleidude kogumist jms. RA, ERA.R-14.1.435, l. 2–3.

³⁴ RA, ERA.R-14.1.434, l. 13–14.

³⁵ I. Talve. Eerik Laid. Äärjooni teaduslikust tegevusest. – E. Laid. Paopaigad. Eesti mõttelugu, 13. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 460. Siin Laidi hilisem kolleeg Ilmar Talve (1919–2007) eksib, paigutades Laidi töökohavahetuse 1940. aasta sügisesse, samuti on ekslik samas esitatud väide, et muinsuskaitseinspektori koht likvideeriti, sest vastav amet oli Nõukogude süsteemis tundmatu.

³⁶ Hariduse rahvakomissariaadi kuupäevaliselt dateerimata tegevusaruanne: RA, ERA.R-14.1.434, l. 7.

Muinsuskaitse Nõukogu säilinud protokollid asjakohaseid arutelusid ei kajasta.³⁷ Teisalt, kuna nõuandva kogu roll muutus pärast juunipööret tähtsusetuks, on võimalik, et sellega ei peetud vajalikuks institutsionaalseid küsimusi üldse läbi rääkida. Kuid 22. juunil 1941 alanud sõda Saksamaaga katkestas restruktureerimisplaanide tegemise ning pärast sõja lõppu nähtavasti selle küsimuse juurde enam samal moel ei tuldud.

Eesti arheoloogia argipäev jätkus esimesel Nõukogude okupatsiooniaastal laias laastus vanamoodi. Uurimisteemade valik, eeskätt välitööde osas, jäi üldjoontes ideoloogilisest suunamisest puutumata. Ent kui tutvuda 1941. aasta arheoloogiliste välitööde kavadega, saab välja tuua ka mõned uued tendentsid. Vaadeldes näiteks Eesti ja üldise arheoloogia kateedris veebruaris 1941 koostatud ning märtsis 1941 hariduse rahvakomissariaadis kinnitatud³⁸ tulevase hooaja kaevamiste nimekirjas olevat 19 objekti, siis torkab nr. 17 all silma Irboska linnuse arheoloogilise uurimise põhjendus: „Irboska linnus pakub oma asendi tõttu eesti ja slaavi piirilal erilist huvi uurimisele, kuna selle kaudu avaneb võimalusi selgitada ühendusi idapoolse, Vene NSV alaga. Selle linnuse kaevamised omaksid seega hoopis laiema, kui ainult kohaliku iseloomuga tähtsuse, millest võivad olla huvitatud ka teiste Nõukogude Liidu alade uurijad.“³⁹ Moora juhtimisel ajavahemikul 15. maist kuni 1. oktoobrini toimuma pidanud 20-päevane uurimistöö jäi siiski ette võtmata – professor jätkas juuni alguses juba 1938. aastal alanud arheoloogilisi kaevamisi Lõhavere linnamäel (nr. 16 mainitud nimekirjas). Laid pöördus tagasi Varbola linnamäe välitöödele (nr. 1), teised Eesti ja üldise arheoloogia kateedri töötajad toimetasid esmajoones Põhja- ja Lääne-Eesti matmispaikadel.⁴⁰ Üheksateistkümnest kavandatud välitööst jõuti ette võtta kümme, osa objektidel kaevati järgmisel hooajal, kui rinne oli juba üle Eesti liikunud.

Indreko, Schmiedehelm ja Vassar jätkasid aastaid tagasi alustatud doktoriväitekirjade koostamisega. Neist esimene jõudis isegi dissertatsiooni esitamiseni mais 1941, kuid kuna Tartu Riiklikul Ülikoolil puudus veel luba kõrgemaid kraade väljastada, jäi tema promoveerimine Saksa okupatsiooni aega detsembris 1941.⁴¹

Kuigi varasemad uurimisteemad jätkusid ja lähenemisviisid üldiselt ei muutunud, võime mõningail juhtudel aduda, kuidas arheoloogide isiklikud valikud määrasid edasise karjääriraja kiirelt kujunevas totalitaarses ühiskonnas. Ehkki esmapilgul on keeruline hinnata, mis täpselt viis koostööle uute võimudega, näib nappide arhiiviallikate valguses, et see oli ennekõike karjäärivõimalus, mitte niivõrd ideoloogilised tõekspidamised. Seega tundub, et kõige eba-kindlamas positsioonis isikud – võimalik, et kaasa mängis ka varasem sotsiaalne taust – tegid otsuseid, mida saab tagasivaates tõlgendada kui soodsa hetke teadlikku ärakasutamist.

Nii määras hariduse rahvakomissariaat arheoloogia kabineti varasema assistendi Osvald Saadre septembris 1940 asekomissariiks,⁴² kes pidi inventeerima Eestimaa Kirjanduse Ühingu kui varasema baltisaksa organisatsiooni varad ning lülitama selle kogud äsja asutatud Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi koosseisu.⁴³ Sellelt kohalt liikus Saadre edasi ümbernimetatud muuseumi (nüüd kandis see nime Eesti NSV Riiklik Ajaloo ja Revolutsioonimuuseum) osakonnajuhatajaks, kus tema ülesandeks oli töö muuseumile antud muinas- ja ajaloolise

³⁷ RA, ERA.R-14.1.929.

³⁸ RA, ERA.R-14.1.467, l. 81–88, 71–75.

³⁹ RA, ERA.R-14.1.467, l. 73.

⁴⁰ M. Konsa, K. Sikk, A. Tvaari. Arheoloogilised kaevamised Eestis 1799–1999. Võrguteavik. Tartu: TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut. <http://www.arheo.ut.ee/kaevamiste-nimekirj> (vaadatud 05.01.2021).

⁴¹ K. Johanson, M. Tõrv. The many faces of Richard Indreko, lk. 46–47. Käsikirja esitamisest piisas, et Indreko alates 1. juunist 1941 kinnitada Eesti ja üldise arheoloogia kateedri dotsendiks õppe-keskmuseumi vakantse koha arvelt (RA, EAA.2100.2.224, l. 95).

⁴² Ilmselt pakkus selle võimaluse välja Laid, kes otsis tuttavate inimeste seast sobivat kandidaati – nii sellele tööle määratud komissar (etnograaf Friedrich Linnus) kui ka abikomissar Saadre olid mõlemad Laidi ammused kolleegid.

⁴³ RA, EAA.2100.1.13873, l. 30; RA, ERAF.1.6.3176, l. 4.

aja leidudega, muuseumi arhiivi ja raamatukogu korraldamine, osalemine Lõhavere linnamäe kaevamistel ning kaevamistulemuste trükis avaldamine.⁴⁴ Augustis 1941 mobiliseeriti Saadre kui reservohvitser Punaarmeele, kust naasis 1946. aastal, nüüd juba majori auastmes, muuseumi direktoriks⁴⁵ – märkimisväärne tõus karjääriredelil inimesele, kes oli 1923. aastal alustanud õpinguid Tartu ülikoolis, seda eales lõpetamata.

Märksa vähem on teada, miks samuti Eesti ja üldise arheoloogia kateedri koosseisu kuulunud noorem abiõppejõud Artur Vassar otsustas astuda kommunistlikku parteisse. Säilinud paberitest nähtub, et ta esitas partei liikmeks astumise avalduse aprillis 1941 ning üks soovitajaid oli TRÜ rektor ajaloolane Hans Kruus (1891–1976).⁴⁶ Arvestades üldist õppetöö- ja uurimisolustikku, kus eelistatud olid kommunistliku partei liikmed, näib, et Vassara otsuse taga oli kaalutletud soov oma karjääri edendada. Parteisse astumise avaldus rahuldati mai lõpus, kui Vassar oli juba alustamas arheoloogilisi kaevamisi Tartust eemal, ning kodulinna tagasi pöördudes ei õnnestunud tal püüdlustest hoolimata parteikandidaadi piletit kätte saada.⁴⁷ Järgnenud Saksa okupatsiooniaastaid arvestades oli Vassara õnn, et tema parteiliikmelisus jäi saladuseks, muidu polnuks tal võimalik säilitada ei töökohta ega kaitsta peatselt valminud doktoritööd. Teiselt poolt tekitas kandidaadipileti mitte kättesaamine talle hiljem tõsisemid probleeme, mille lahendamine nõudis ilmselt oskuslikku keerutamist.⁴⁸ Nii see „patt“ kui ka kutsetegevus natsionaalsotsialistliku võimu ajal olid ilmselt piisavad põhjused, miks kommunistlik partei sai teda edaspidi manipuleerida ajaloolastest ja arheoloogidest kolleegide, eriti Kruusi ja Moora vastu.

Kõige dramaatilisemalt aga peegeldub inimsaatus heitlikkus totalitaarses ühiskonnas Eesti arheoloogia ajaloo seisukohast marginaalse tegelase puhul. See on arheoloogiaüliõpilane ning muinsuskaitse inspektori abi ja hilisem vaneminspektor Sulo Kaart. Tema flirt kommunistidega algas esimesel võimalusel – hiljemalt juulis 1940 oli ta võimupöörde järgsete Riigikogu valimiste agitaator ning juuli lõpus esitas avalduse sooviga astuda komсомoli liikmeks.⁴⁹ Poliitiline aktiivsus jätkus hiljemgi, tänu millele viidi hariduse rahvakomissariaadi muinsuskaitseinspektor üle poliithariduse osakonda ja juulis 1941 ülendati osakonna asejuhatajaks. Augustis 1941 osales ta töölispolgu rooduülemena põgusalt Tallinna kaitselahingutes ja varjas end seejärel veidi aega sakslaste eest. 11. septembril andis ta end siiski Saksa vägede kätte ning arreteeriti. Pärast mõnekuulist ootamist Patarei vanglas mõisteti Sulo Kaart 4. detsembril poliitilise tegevuse eest surma, täideviijaks Saksa julgeolekuteenistus.⁵⁰

Esimest Nõukogude okupatsiooniaastat kokku võttes võib tõdeda, et uue võimu all toimusid Eesti arheoloogias mõningad muutused nii institutsionaalsel kui ka individuaalsel tasandil. Esimene kajastub asutuste ümbernimetamises või restruktureerimise plaanides ning uurimisvõrgustiku suunamises Nõukogude Liidu poole. Teine väljendub kas sunnitud või teadlikus karjäärimuutuses ning astuti ka esimesed sammud uue, ideoloogiliselt laetud sõnavara kasutamisel avalikus kõnes ja kirjas. Samas olid need 12 kuud liiga lühike aeg, et jätta sügavat jälge uurimisteede valikule ja arheoloogiaõppele: need vähem kui viis

⁴⁴ RA, ERA.R-14.1.949, l. 38.

⁴⁵ Saadre muuseumidirektori karjäär lõppes erialase kvalifikatsiooni puudumise tõttu veebruaris 1951. RA, ERAF.1.6.3176, l. 1, 14.

⁴⁶ RA, ERAF.12.2.246, l. 3. Veel märtsis 1941 kuulusid EK(b)P TRÜ algorganisatsiooni vaid rektor, marksism-leninismi õppejõud ja üksikud üliõpilased. – J. Kivimäe. Rektor Hans Kruus, lk. 134.

⁴⁷ RA, ERAF.148.7.269, l. 3.

⁴⁸ Vassar tõi põhjenduseks, et välitöödelt Tartusse jõudes oli ta haige ning ehkki ta käis piletil järel, ei õnnestunud tal kuidagi vajalike inimestega kokku saada: „Tööliismajja ei pääsenud enam ilma lubadeta sisse,“ jms. (RA, ERAF.148.7.269, l. 3–4).

⁴⁹ RA, ERAF.31.3.785.

⁵⁰ RA, ERA.R-64.4.380.

trükist, mis sel ajal ilmusid, olid koostatud enne juunipööret⁵¹ ning sisaldasid minimaalselt Nõukogude mallidele vastavat teoreetilist mõtlemist ja poliitilist retoorikat.⁵² Ent üksikisiku tasandil tegi kaotatud poliitiline iseseisvus ning järsk akadeemiliste ja isikuvabaduste erosioon inimesi mõistagi rahutuks. Ehk nagu Moora väljendas end novembris 1941 kirjas Tallgrenile: „Füüsiliselt oleme küll veel püsti, aga vaimselt on meid see aasta, täis vägivalda ja kõigepealt hirmsat valet, millest keegi ei saanud hoiduda, teinud invaliidideks. Ja nii me elame siis tuimalt edasi. Niisamuti, nagu oma saatusele pärast juunikuu deporteerimiste õudust ja ahastust igäüks kaunis tuimalt vastu vaatas. [– –] Tahaks uskuda, et pahemat enam me näha ei saa kui see, mis juba oli. Kuid miski sisemuses ütleb, et meie põlv vist veel palju raskusi ja katsumusi peab läbi elama.“⁵³

Välksõja lajutused: Saksa okupatsiooniaastad (suvi 1941 – sügis 1944)

1941. aasta juuni lõpupoole alanud sõjategevus jõudis Tartusse juuli teisel nädalal, jagades linna kahe vaenupoole vahel. Hoolimata suurtest sõjapurustustest, pääses ülikooli arheoloogiataristu erinevalt paljudest teistest üksustest puutumatuks. Ka Emajõe vasakkaldale enamlaste poolele jäänud Eesti Rahva Muuseumi kogud säilisid, seda paljuski tänu asedirektor Laidi tarmukale veenmisele: ta suutis Nõukogude sõdurid hoonesse varjumast hoida, sh. valetades, et kollektsioonides relvi ei leidu.⁵⁴

Esimesed sõjakuud sundisid arheolooge juba alustatud tegevusi katkestama ning kõik uurijad (Moora, Indreko, Vassar, Schmiedehelm, Ariste), kes juhatasid mais-juunis 1941 välitöid, naasid juulis Tartusse, kus ilmselt jätkasid oma tavapärase tegevusega. Saksa sõjaväevõimu all jäi ülikooli õppetöö 1941. aasta sügissemestriks seisma, taastudes – nii palju, kui see oli üldse võimalik – alles siis, kui kogu Eesti oli Saksa tsiviilokupatsioonivalitsuse all (alates 5. detsembrist 1941⁵⁵). Õppetöö jätkus 1942. aasta jaanuari lõpus arsti-, veterinaaria-, metsandus- ja põllumajandustudengeile, humanitaarteaduste õpetamisega sai alustada augustis⁵⁶ ning arheoloogias avati esimesed kursused oktoobris.⁵⁷

Detsembrist 1941 kehtima hakanud topeltvalitsemine kinnistas juba varem välja kujunenud olukorra, kus argiteemadega tegeles poolautonoomne Eesti Omavalitsus, sh. kõrghariduse ja teadusküsimustega, mis jäid haridusdirektooriumi haldusalasse. Arheoloogia olmeküsimused ilmuvad direktooriumi säilinud dokumentatsiooni 1941. aasta novembri lõpus, kui (TÜ) Arheoloogia Instituut küsib ettemaksu.⁵⁸ Hiljemalt selleks ajaks näivad arheoloogide igapäevased toimetused täielikult taastunud olevat, seda kuni 1944. aasta augusti alguseni, kui direktoraati jõudis viimane (palkade maksmist puudutav?) kuuaruanne.⁵⁹ Seega ametlikul tasandil funktsioneeris arheoloogia 1941. aasta novembrist 1944. aasta augustini, kuid Eesti

⁵¹ Nt. Richard Indreko 1940. aasta lõpus (trükluba 10.10.1940) ilmunud populaarteaduslikus raamatukeses „Eesti muistsed elanikud“ ei ole märke uue võimu valguses tehtud ideoloogilistest korrektiividest. Väljaande peatoimetaja oli muuseumi Hans Kruus.

⁵² Samas kasutati seda retoorikat ajakirjanduses, kus näiteks 1941. aastaks plaanitud arheoloogiliste välitööde tutvustamisel rõhutati, et need võetakse ette marksismi-leninismi ajaloo paradigmatel lähtudes: Muinsusteaduslike kaevamiste käesoleva aasta plaan. – Sirp ja Vasar, 29.03.1941, lk. 1.

⁵³ H. Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi. Eesti mõttelugu, 47. Tartu: Ilmamaa, 2002, lk. 454.

⁵⁴ I. Talve. Äärjoooni teaduslikust tegevusest, lk. 460–461.

⁵⁵ M. Maripuu. Omavalitsuseta omavalitsused. Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Dissertationes Historiae Universitatis Tartuensis, 26. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012, lk. 106jj. <http://hdl.handle.net/10062/26120> (vaadatud 06.01.2021).

⁵⁶ J. Laas. Teadus diktatuuri kütkeis, lk. 77–78.

⁵⁷ L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood. – L. Jaanits, V. Lang (toim.). Muinasaja teadus, 1. Arheoloogiline kogumik. Tallinn: Agu, 1991, lk. 20–44, siin lk. 21.

⁵⁸ RA, ERA.R-81.1.36, kiri nr. 405.

⁵⁹ RA, ERA.R-81.1.41, kiri nr. 323. Haridusdirektooriumi ja Arheoloogia Instituudi vaheline kirjavahetus pole säilinud, ainus võimalus on tutvuda registriga, kus pole kirjade sisu avatud.

arhiivides on selle kohta suhteliselt kasinalt dokumente säilinud. Kuid üks on kindel: mõningate pisikeste eranditega oli arheoloogia ja arheoloogide tegevus nagu varemgi seotud Tartu ülikooliga, ehkki ka selles valdkonnas kavandati koos ülejäänud okupeeritud idaaladega⁶⁰ ulatuslikke ümberkorraldusi, sest lõppeks käsitati Eestit vaid ühe osana *Ostland*'ist (s. o. Valgevene, Leedu, Läti ja Eesti) kui tervikust. Aga sellest lähemalt allpool.

Uue okupatsioonivõimu tulek tõi enesega kaasa ka uue repressioonide laine, nüüd juba Nõukogude aktivistide ja kaasajooksikute vastu. Tartu ülikoolis tähendas uus kord kommunistide loodud ametikohtade likvideerimist, kommunistliku kirjanduse eemaldamist raamatukogust ning teaduskondade ja üksuste vanade nimede ennistamist juulis 1941 rektoriks saanud Edgar Kanti (1902–1978) korraldusel. 1941. aasta suvel ja sügisel need okupatsioonivõimude ja ülikooli juhtkonna tehtud muudatused arheoloogiat arvatavasti ei mõjutanud. Lahtiseks jääb, kui palju mõjutas seda Kanti ja Harri Moora omavaheline lähem tutvus, ning seegi, kui palju teati Vassara kevadisest flirdist kommunistidega.

Esimene nähtav samm, mida võib tõlgendada sakslaste teadliku tegevuskavana Eesti arheoloogia ümberkorraldamisel, astuti 1942. aasta alguses ehk pärast Richard Indreko doktorikraadi kaitsmist 12. detsembril 1941. See avas paremad võimalused personalivangerdusteks. Nimelt häiris sakslasi professor Moora episoodiline töö abiministrina juunipöörde järgses valitsuses; ilmselt andis tõuke tema õppejõuks ja instituudijuhiks sobimatuks tunnistamisele ka varasem teadustegevus, mis ei haakunud hästi uue ideoloogiaga.⁶¹ Nüüd, kus käepärast oli veel üks doktorikraadiga arheoloog, saabus lõpuks võimalus asendada Moora võimudele sobivama kandidaadiga.

20. jaanuaril 1942 anti haridusdirektoriumist käsk⁶² suunata Moora Tallinna Ajaloomuuseumi direktoriks alates 1. veebruarist.⁶³ Rektori korraldusega määrati alates samast kuupäevast (01.02.1942) Arheoloogia Instituudi ja arheoloogia muuseumi uueks juhiks Indreko. Kuigi Moora oli ametlikult sunnitud lahkuma juhtiva õppejõu kohalt Tartus, jäi ta sellegipoolest arheoloogias aktiivseks, organiseerides mõned välitööd, osaledes doktoriväitekirjade kaitsmisel, haridusdirektoriumi muinsuskaitsekomisjoni koosolekutel jne. Seega pole põhjust arvata, et Moora ametlikult ülikoolist väljaarvamine olnuks Saksa okupatsiooniaastail edukas käik, kui jätta kõrvale viimased paar kuud (vt. allpool).

Moora asendamine Indrekoga ei muutnud kohaliku arheoloogia jaoks suurt midagi. Arheoloogia Instituut jätkas tavategevustega alates kaevamisaruannete kirjutamisest ja nende dubleerimisest kuni isiklike uurimisteedadeni.⁶⁴ Märtsis 1942 taotles Indreko raha Moora raamatu „Läänemaa muinasaeg“ avaldamiseks, käsikiri oli valminud juba enne Nõukogude okupatsiooni algust koguteose „Eesti“ Läänemaa-köite jaoks.⁶⁵ See 1942. aasta lõpus avaldatud monograafia jäi ka ainsaks esiajalugu puudutavaks teaduspublikatsiooniks, mis arheoloogidelt Saksa okupatsiooniaastail ilmus.

Ka välitöödeks välja valitud objektid järgisid varasemaid uurimishuvisid. Vassar, kes oli lõpetamas rooma rauaaja matmiskombestikule pühendatud doktoriväitekirja, kaevas 1942. aasta juunis-juulis Tartumaal Mäletjärve kalmet, Moora samuti Tartumaal Vaidavere kivikalmet. Indreko alustas Tamula kiviaegse asulakoha ja matmispaiga uurimist ning võttis ühtlasi

⁶⁰ Kõrghariduse ümberkujundamise kohta laiemalt vt. J. Laas. Teadus diktatuuri kütkeis, lk. 74.

⁶¹ Eesti Omavalitsuse ja arheoloogia kabineti paberites selle kohta töestust pole, see on Moora isiklik arvamus kirjas Tallgrenile 19. märtsist 1942, vt. H. Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi, lk. 455–456.

⁶² Kõrgkoolina allus Tartu ülikool Eesti Omavalitsusele, kuid kas algne käsk Moora väljavahetamiseks tuli Saksa tsiviilokupatsioonivalitsuselt, Eesti Omavalitsuse paberites ei kajastu. Võimalik, et selle niidiotsa leiab näiteks Saksa arhiividest.

⁶³ RA, EAA.2100.2.670, l. 313, Eesti Omavalitsuse kiri ülikooli juhtkonnale; RA, ERA.R-81.1.37, kiri nr. 247, Moorale saadetud korraldus, 24.01.1942.

⁶⁴ AI, 8.1.3, l. 2, arheoloogia kabineti tegevusaruanne jaanuar – juuni 1942.

⁶⁵ L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood, lk. 21.

ette mõningaid inspektsioonireise kiviaegsete juhuleidude leiupaikadesse. Laid jätkas Varbola linnamäel hilisrauaaegse linnuse ja sealse keskaegse kalmistu arheoloogilisi uuringuid.⁶⁶ Sama saab öelda ka kahe järgneva kaevamishooaja kohta. Juulis 1943 kaevas Indreko Saaremaal Undva asulakohta ning naasis sealt augustis Tämula uurimise juurde.⁶⁷ Schmiedehelm juhatas päästekaevamisi Toila kivikalmel, mida oli 1941. aastal kaevikuid kaevates osaliselt lõhutud. 1944. aasta suveks küsiti eelarvest raha üheksa muistise jaoks, millest viie uuringud olid alanud juba 1942. aastal. Peale selle oli kavas teha päästeuuringuid põllumajandusmaadel ning mõnel varem uurimata objektil, nagu näiteks ohvrikivid.⁶⁸ Tegelikult õnnestus 1944. aasta juunis korraldada vaid Schmiedehelmi juhatusel toimunud päästetööd Viru-Nigula kihelkonnas asunud kivikalmel, kuna kiirelt lähenev rinne ning mõned muud asjaolud (vt. allpool) pärssisid kavandatud tegevusi. Kokkuvõttes võib tõdeda, et mitte ükski nimetatud välitöö ei juhindunud uutest ideoloogilistest suundumustest, ja ehkki esmamuljel oli Saksa võimude mõju kohalikule arheoloogiakogukonnale minimaalne, saab välja tuua vaid mõningaid plaane ja nende ellurakendamist.

Üldistades võib öelda, et Saksa okupatsioonivõimude arheoloogiaalane tegevuskava Baltimaades ei erinenud suurt muust Euroopast. Nii nagu mujalgi, oli ka siin kavas üles ehitada uue struktuuriga organisatsioon, mis ühest küljest vähendanuks kohalike teadlaste mõju ning teiselt poolt toetanuks Suur-Saksamaa ideoloogilisi ettevõtmisi ja sobitunuks sealsesse arheoloogia administratiivsüsteemi. Esimesed Baltimaid puudutavad mõtted liikusid Berliinis Alfred Rosenbergi Idaalade ministeeriumis ilmselt hiljemalt 1941. aasta suvel ning hakkasid tasahilju materialiseeruma sama aasta sügisel. Põhimõtteliselt sooviti Saksa analoogsete institutsioonide eeskujul asutada keskne *Landesanstalt für die Vor- und Frühgeschichte des Ostlandes* (Idaalade esiajaloo regionaalinstituut/-akadeemia vms.) ning selle alla piirkondlikud (Eesti, Läti, Leedu, Valgevene) koordineerivad allüksused kui *Landesamt für Vorgeschichte* (esiajaloo regionaalamet).⁶⁹ Uurimistöö kõrval pidi *Landesanstalt* vastutama ka arheoloogiamalestiste kaitse eest, sellel pidi olema ainuõigus jagada arheoloogilisteks väljakaevamisteks lube ja otsustusõigus arheoloogiliste leidude üle. Samuti pidi selle asutusega lähedalt seotud olema keskne arheoloogiamuuseum (*Landesmuseum für Vor- und Frühgeschichte*), kuid arheoloogiakogud kavatseti jätta regionaalametite juurde. Riiga kavandatud *Landesanstalt*'i juhina nähti Tartu ülikooli korralist arheoloogiaprofessorit (s. t. korruga topeltametis), kes võinuks samal ajal täita ka – vabatahtlikult – mõne regionaalameti juhi kohta. *Landesanstalt*'i personali suuruseks plaaniti 17 inimest (direktor, haldusjuht, koguhoidja, teaduslik assistent ja 13 tehnilist kaastöötajat) ning asukohaks Riia sõjamuuseumi ruume keskaegses Püssirohutornis.⁷⁰

Tegelikult kujunesid asjalood siiski teistsuguseks. 17. septembril 1941 käis Greifswaldi ülikooli professor Carl Engel Berliinis Idaalade ministeeriumis arutamas oma rolli Balti-

⁶⁶ M. Konsa jt. Arheoloogilised kaevamised Eestis 1799–1999; L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood, lk. 21. TÜ Arheoloogia Instituudi esialgne tegevuskava suveks 1942 oli ulatuslikum (RA, ERA.R-81.1.309, l. 12), miks uuriti vaid 7 objekti 11-st, on teadmata. Kõige tõenäolisema põhjusena tundub finantside ja tööjõu puudus.

⁶⁷ L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood, lk. 22.

⁶⁸ AI, 29.8.

⁶⁹ G. Mangelsdorf. Zwischen Greifswald und Riga, lk. 391. Moora kasutab veidi teistsugust sõnastust oma 1942. aasta detsembri keskpäiga kirjas Tallgrenile: keskne asutus Riias kui *Landesamt für Vor- und Frühgeschichte* (Muinsusamet) ning sellele alluvad üksused Eestis, Lätis, Leedus ja Valgevenes kui *Bezirksamt für Vor- und Frühgeschichte* (H. Moora. Meie rahvuskultuuri küsimusi, lk. 466), lisades, et eestlaste alluvussuhe on vaid formaalne ja seni on ainsaks kontaktiks *Landesamt*'iga Engeli soov saada teadusartikleid kavandatud uude ajakirja. Engeli ülevaateartikli (C. Engel. Ein Jahr Vorgeschichtsarbeit im Ostland. – Germanen-Erbe, 8 (1943), Heft 1/2, lk. 6) põhjal näib, et mõisteid *Landesamt* ja *Bezirkamt* kasutati samatähenduslikena, *Landesanstalt* oli kõrgeim kontrollorgan. Artikli ilmumise ajal oli *Landesanstalt* pärast aastapikkust ettevalmistust alles organiseerimisel (samas, lk. 5).

⁷⁰ Berliinis Saksa Riigiarhiivis olevad asutamismaterjalid, viidatud G. Mangelsdorf. Zwischen Greifswald und Riga, lk. 391 kaudu.

Arheoloogiliseks uurimistööks avaramaid võimalusi

Tartusse loodud Arheoloogia Muuseumi ülesandeid ja tuleviku-kavatsusi. Muuseumi kogud sisaldavad 50.000 eset

Haridusdirektori otsusega 2. novembrist loodi teatavasti Tartus Arheoloogia Muuseum, mis seni töötas Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudina, ja määrati selle juhatajaks dr. phil. R. Indreko.

Vestime sel puhul muuseumi juhataja dr. R. Indrekoga pisut lähemalt Arheoloogia Muuseumi asutamise, ülesannetest ja tuleviku-kavatsustest. Dr. R. Indreko oma vestluses märkis alljärgnevat.

Haridusdirektori otsusega 2. novembrist loodi Tartusse Arheoloogia Muuseum, mis seni töötas Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudina. Arheoloogia Muuseumi ehitamiseks põhjustati mitmesugused asjaolud, kuid eeskätt asjaolu, et Ülikool ei suutnud väljaarenenud muinasteaduskla alla majanduslikult küllalt edasi aidata, sest ta ei saanud ühele institutidile oma teiste hulgaliselt institutidile ja teaduslike asutuste hulgas rohkem erilist tähelepanu pühendada.

Meie omariikluse ajal suurenes tunduvalt arheoloogiline uurimistöö, sest võeti igal aastal ette rohkesti väljakaevamisi. Selle tagajärjel suurenes ka uuritava materjali hulk ja tekkis lahendamiseks ning läbiviimiseks väga palju uusi probleeme meie rahva ajaloo seisukohalt. Nende probleemide lahendamiseks ja uurimistööga sammutamiseks tekkis juba ammu paratamatu nõue töötajate juuresolekuks ja nende oskuslikeks ettevalmistamiseks, et nad oleksid spetsialistid oma alal. Seda on ka kõgu aeg arheoloogia-instituudi kaupa piiratud teha, kuid see on tolmunud uurimistööde arvel, mis saavad endiselt Haridusministeeriumilt ja nüüd Haridusdirektori-loomilt. Seega on saadud küll üheks poolt jaurde töötajate, kes aitavad muinasteaduslikku uurimistööd teha, kuid teiselt poolt on see jälle vähendanud kredite uurimistööks. Kõik see ei ole võimaldanud tööd edasi arendada kiiremas tempos ja ajakohaselt.

Et suurem osa instituudi eelarvest langes Haridusdirektori-loomi summadele, siis oli Haridusdirektori-loom ja samuti ka ülikooli nõus loomata Arheoloogia Muuseumi Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudis, et luua muuseumile edasiarrenemiseks laiemad võimalused ning piire ja anda talle ka vastavad uurimistööks. Kellest eespool juba jutu oli. Selleks allutati Arheoloogia Muuseumi asutuseks Haridusdirektori-loomile, millesena ta hakkas tegutsema 1. novembrist alates.

Samuti otsustati Arheoloogia Muuseumi jaurde Tartu üle tuua muinuskaitse eelajaloolises osas, nii et usaldameestel ja ka teiste

tel, kellel tegemist on muinasteaduse ja künemistitega, on olnud kontakt Arheoloogia Muuseumiga. Selle korralduse põhjal toimub tulevikus muinuskaitse juhtimine Arheoloogia Muuseumi kaudu.

Arheoloogia Muuseumi ülesanded jäävad umbes samadeks, mis tal oold instituudi osana. Küll aga püüab muuseum arheoloogilist uurimist läendada ja stabiliseerida muuta, kuna ta seni oli rippuv enam kõlikuvatest toetustest. Uurimistööd tahetakse laiendada enam mahajäänud uurimiseladel, ja nimelt noorema kiviaja, pronksiaja ja noorema rauasaja aegsate, kuna need alad on jäänud teiste. Sel ajal on juba ka teatud tulemusi saavutatud, sest tänavu suvel tegin ma algust noorema kiviaja uurimisega ja püüan seda järgnevatel aastatel jätkata.

Väljakaevamisel on ka noori jõude, et tulevikus oleks küllaldaselt oskustunime arheoloogiliste uurimiste läbiviimiseks mõlemate meetoditega ühenduses teiste teadusala-dega – geoloogia ja keemiaga.

Muuseum taotleb saada ka tulevikus omaette ruume, kus ta saaks oma kogud ita paigutada ja korraldada neist näituse rahva jaoks. Praegu Arheoloogia Muuseum publiku- ja avatud ei ole. Ruumide küsimusi on praegu üks raskemaid küsimusi, ja ei ole konkreetseid väljavaateid, kuna see küsimus võiks laheneda.

Omariikluse algusaastal loodud Arheoloogia Kabineti kogud on märksa kasvanud ja on praegu muuseumi kogude niol kujunenud umbes 5-kordseks, sisaldades umbes 50.000 eset ja leide meie maalt asustamisaja algusest kuni eelajaloo lõpuni. Endised arheoloogilised kogud ja kogude materjalid olid asustamisaja-te poolt kogutud üksikletud ja väljakaevamised. Nende väljakaevamiste eelhelepunktid ei saanud teaduslikult rahuldada. Nüüd, kus on kaevamisi toimetatud suuremate meetodite järgi, on nende tulemused andnud ka väga palju tähelepunkte, mis on loomad hoopis teise ettekujutuse muinasteadusest kui see varemalt oli, ning rikastanud väärtuslike materjalidega ka muuseumi kogusid.

Lõppeks märkis härra Indreko, et Tartu Ülikooli Arheoloogia Instituudi ülesandeks jääb peamiselt pedagoogiline tegevus, kuid ka uurimistöö jätkub instituudi personaali poolt, kes saab vabalt kasutada muuseumi kogusid, tööjõude, kredite jne. See kõik aitab väljastada meie muinasteaduslikku uurimistööd.

maade muinasuurimise edasisel korraldamisel ning kümme päeva hiljem asus ta Riias volitused saanud isikuna olukorraga tutvuma. Lätis jõudis ta koostöös kohalike arheoloogidega regionaal-ameti asutamiseni 13. novembril (muinuskaitseametist eraldati arheoloogia), tegutsema hakkas see üksus arheoloog Eduards Šturmsi (1895–1959) juhtimisel 1. jaanuarist 1942 ning pidi tulevikus alluma seni veel asutamata Landesanstalt'ile.⁷¹ Leedus jõuti Engeli juhtimisel samalaladse asutuse asutamiskoosolekuni 9. septembril 1942.⁷²

Eesti osas jäid sakslaste esialgsed ideed ilmselt kõige lahjemaks. Engeli päevaraamatu järgi kohtus ta siinsete arheoloogidega mitu korda: 24. oktoobril 1941 Tartus (Moor, Indreko ja Schmiedehelmiga), 21. augustil 1942 Tartus (Schmiedehelmiga), 2. oktoobril 1942 Tallinnas (esimene koosolek Mooraga ja teine koosolek Toompeal riigikomissariaadi esindaja Hellmuth Weissi (1900–1992), Moor ja Eesti Omavalitsuse haridusdirektori

Uudis Eesti arheoloogia struktuurireformist. Postimees, 11.19.1942

riiumi direktori abi Juhan Vasaraga (1905–1972)) ning 3. oktoobril 1942 Tartus (rektor Kant ja arheoloogid). Päevikust ei tule paraku välja kohtumiste sisu, erinevalt Lätist ja Leedust, mille puhul on Engel oma sissekannetes selgelt nimetanud regionaalametite asutamist. Edasiste arengute najal aga näib, et läbirääkimistega jõuti kõige kaugemale oktoobris 1942. Tuginedes Engeli ülevaateartiklile, taheti Eestis luua kaks arheoloogiakeskust: Tartus tegutsev Landesamt ning Tallinnas varasema Eestimaa Kirjanduse Ühingu Provintsiilmuuseumi kogude toel regionaalajaloo muuseum.⁷³ Tegelikuses ei realiseerunud ei üks ega teine mõte. Tallinnas uut üksust olemasoleva Ajaloomuuseumi asemele ei tekkinud, Tartu tulem oli nii nime kui ka sisu poolest ilmselt samuti midagi muud, kui sakslased esialgu soovisid.

Nii eraldati haridusdirektori-loomi 2. novembri 1942. aasta korralduse alusel arheoloogia muuseum Tartu ülikoolist ning lisati loodavale asutusele arheoloogilise muinuskaitse ülesanded, s. t. edaspidi tuli kõikides muinasaja kinnis- ja irdvarade kaitseküsimustes pöörduda uue üksuse poole. Muuseumi (mitte ameti, nagu nägi ette sakslaste kava!) juhiks kinnitati Indreko. Ajakirjanduses esitatud seisukohtade järgi tingis sellise ümberkorralduse ülikooli vähene rahaline võimekus, soov mitte eelastada üht instituuti teistele ning uurimis- ja muin-

⁷¹ Samas.

⁷² Samas, lk. 399.

⁷³ C. Engel. Ein Jahr Vorgeschichtsarbeit, lk. 6.

suskaitsetöö parem korraldamine. Ülikooli juurde jääva Arheoloogia Instituudi ülesandeks pidi jääma peamiselt pedagoogiline töö.⁷⁴

Sisuliselt ei tähendanud muuseumi lahtikangutamine Tartu ülikoolist mitte midagi ning organisatsiooniline restruktureerimine jäi olematuks või illusoorseks sildivahetuseks, millest ei jäänud (Eesti) kirjalikesse allikatesse vähimatki jälge. Füüsiliselt paiknesid lahutatud Arheoloogia Instituut ja uusvana arheoloogia muuseum Tartus samas majas Aia tänaval ning mõlemat juhtis Indreko. Ainult arheoloogiliste objektide kaitset puudutavad küsimused läksid nüüd Tallinnas Tõnismäel paiknenud haridusdirektooriumilt Tartusse. Kas sellisest reformist oli ka kasu, jääb infonappusel selgusetuks. Sakslaste suurejoonelised plaanid jäid paremaid aegu ootama ning nii võib vaid üksikute sekundaarsete teabekildude põhjal näha arheoloogia episoodilist kokkupuudet Saksa võimudega või allumist neile.

Välja saab tuua vähemalt kaks näidet. Esiteks lävisid Saksa tsiviilokupatsioonivõimud tihedalt neile alluva Eesti Omavalitsusega ning selle üheks väljundiks oli riigikomissariaadi ja Rosenbergi *Einsatzstab*'i esindajate osalus haridusdirektooriumi muinsuskaitsekomisjoni (iseseisvusaegse muinsusnõukogu järeltulija) koosolekul. Need kohtumised algasid 1942. aasta kevadel ning iga kord olid juurde kutsutud okupatsioonivalitsuse töötajad. Evald Uustalu (1912–1982), Eesti Omavalitsuse muinsuskaitseinspektor ajavahemikus oktoober 1941 kuni kevad 1943, kirjutab oma memuaarides, et sakslaste tõttu läks koosolekute tähelepanu Eesti ajaloolt ja arheoloogialt saksa minevikule, s. o. keskajale.⁷⁵ Tõepoolest, komisjoniprotokollidest kumab vastu keskaja kultuuripärandi suurem tähtsustamine, kuid siin võib põhiliseks põhjuseks olla mitte ideoloogia, vaid hoopis ajalooliste ehitiste (eeskätt kirikud) ja kunstiteoste suurem haavatavus sõjategevuse ajal. Nii näitavad koosolekute säilinud ülestähendused, et arutelude põhiaur läks hoonete inventariseerimisele ja võimalikule restaureerimisele, kõige väärtuslikuma kunstivara evakueerimise küsimustele ning kirikukellade ja mälestusmärkide ajaloolise väärtuse hindamisele, vältimaks olulise kunstipärandi hävimist käimasoleva metallikogumiskampaania ajal.⁷⁶

Arheoloogia pälvis muinsuskaitsekomisjoni koosolekul tõesti vaid tagasihoidlikku tähelepanu. 10. aprillil 1942 määrati 529-st Araabia rahast koosneva aarde eest autasuks 210 riigimarkka.⁷⁷ 2. juunil 1942 andis komisjon kaevamisloa Indrekole (5), Vassarale (2) ja Moorale (4).⁷⁸ Sama päevakorrapunkti all on lühidalt arutatud ka Saksa kunstiajaloolase Konrad Straussi (1899–1978) ettevõtmisi. Tuleb välja, et kevadel 1942 juhatas Strauss kaevamisi Narva

⁷⁴ Arheoloogiliseks uurimistöökäsi avaramaid võimalusi. Tartusse loodud Arheoloogia Muuseumi ülesandeid ja tulevikkavatsusi. Muuseumi kogud sisaldavad 50.000 eset. – Postimees, 11.11.1942, lk. 3. Aga ka Archäologisches Museum. – Revaler Zeitung, 7.11.1942, lk. 4; Dorpat. Archäologisches Museum. – Deutsche Zeitung im Ostland, 11.11.1942, lk. 5. Need ümberkorraldused olid Eesti Omavalitsuse laual juba palju varem, hiljemalt 1942. aasta kevadest: sama aasta mais oli Arheoloogia Instituudi juht Indreko palunud pikendada Vassara kui abiõppejõu töölepingut, seda hoolimata asjaolust, et talle oli ette nähtud töökoht kavandatud iseseisvas arheoloogia muuseumis (RA, EAA.2100.2.1315). Engel on oma ülevaateartiklis neid hilissügisel 1942 toimunud ümberkorraldusi nimetanudki *Landesamt*'i asutamiseks (C. Engel. Ein Jahr Vorgeschichtsarbeit, lk. 6).

⁷⁵ E. Uustalu. Tärgurpidi sõudes: mälestusi ajavahemikult 1914–1943. Stockholm: Teataja, 1982, lk. 182.

⁷⁶ Jääb lahtiseks, kui palju konsulteeriti Saksa okupatsioonivõimu lõpufaasis Eesti Omavalitsusega muuseumija arhiivikogude Saksamaale evakueerimise küsimuses – 1942. aasta suve järgseid muinsuskaitsekomisjoni protokolle pole säilinud. Laid kirjutab oma dateerimata aruandes (RA, EAA.5401.1.9, l. 1–2), et Eesti ametiisikud üritasid venitada läbirääkimistega ning 1944. aastal hakkasid sakslased toimetama, ilma et oleks omavalitsusega oma tegevust kooskõlastanud, suutes mõned arhiivikogud Saksamaale lähendada. Arheoloogilised kogud ei olnud nende seas, ehkki ka selles osas oli plaane tehtud. Tallinna Linnamuuseumi direktori, ajaloolase Hugo Peetsi isikutoimikust selgub, et kevadel 1944 juhatas ta kirikute ja Tallinna raekoja kunstivarade evakueerimist maale, mitte Saksamaale. Tööjõu eraldas talle Eesti Omavalitsus (TLA, 1147.1.5). Augustis 1944 komandeeris Eesti Omavalitsus ta seoses kultuuripärandi evakueerimisega Tartusse (TLA, 1147.1.3).

⁷⁷ RA, ERA.R-81.1.309, l. 1.

⁷⁸ Seejuures on huvitav märkida, et hiljem on neist mõnda – Tartu ja Võru (Tamula) lähedal toimunud välitöid – seostatud sakslaste tellitud uurimistöödega, vt. G. Mangelsdorf. Zwischen Greifswald und Riga, lk. 397 (Engeli päevaraamatu 10.08.1942 sissekannet puudutav kommentaar).

keskaegses linnuses ning muinsuskaitsekomisjon küsis koosolekul osalenud riigikomisariaadi esindajalt dr. Esserilt,⁷⁹ kas välitööde tegijal on kavas koostada korralik kaevamiste dokumentatsioon (s. t. joonistest, fotodest ja leiunimekirjast koosnev välitööde aruanne – E. R.) ning kuhu kavatsetakse anda päevavalgele tulnud esemeleid.⁸⁰ See lühike sissekanne on ainus ametlik tõend Saksa okupatsioonivõimude vahetust arheoloogilisest tegevusest Eesti pinnal.⁸¹

Näib, et Straussi Eestis toimunud välitööde algdokumentatsioon on kas kadunud või pole avalikkusele praegu kättesaadav.⁸² Tema enda kirjutistest koorub tehtust vaid ähmane pilt.

Pärast maailmasõda Münchenis elanud Strauss oli tunnustatud Saksa kunstiajaloolane, keda huvitas peamiselt kesk- ja uusaegne keraamika lauanõudest kahhelahjudeni. Selle teemaga tegeles ta intensiivselt alates 1920. aastate lõpust ning jõudis muu hulgas enne sõja puhkemist külastada Baltimaid, et tutvuda Riia ja Tallinna muuseumikogudega.⁸³ Sõja ajal teenis ta kapralina rindelt eemal sõjaväeametnikuna (*Heeres-Kompanieschreibstube*) ja oli aastail 1941–1944 pikemalt Eestis-Lätis, suurema osa ajast ilmselt Narvas. Teenistusest vabal ajal õnnestus Straussil töötada arvukais muuseumi- ja arhiivikogudes, jätkates juba varem alustatud uurimistööd piirkonna pottsepi ajaloost. Osa sellest avaldas ta lühivormis ajaleheartiklites, peamiselt Revaler Zeitungis, kus arheoloogilise ja kunstiajaloolise ainese tutvustuste kõrval ilmusid ka tema retsensioonid näitustele ja muuseumidele. 1944. aasta kevadeks oli tal juba Vana-Liivimaa keraamikale pühendatud 450 illustratsiooniga monograafia käsikiri valmis, algsete plaanide järgi pidi see ilmuma⁸⁴ Riias Holzneri kirjastuses, ent jõudis muutama kujul trükki alles 25 aastat hiljem Baselis.⁸⁵

Tõenäoliselt ei olnud Strauss rahul Eesti-Läti kesk- ja uusaja keraamika uurimise seisuga, sest kõnealune teema ei pälvinud maailmasõdade vahelisel perioodil siinkandis tõepoolest suuremat tähelepanu. Niisiis sai olukorda parandada vaid uute arheoloogiliste kaevamistega, mida oli tol ajal võimalik siduda ka propagandaga. Nii on Strauss oma Narva välitöid tutvustavas ajaleheartiklis⁸⁶ märkinud, et uuringute eesmärk oli saada linnusest leide, soovitavalt

⁷⁹ Dr. Esseri isiku tuvastamine on mõnevõrra problemaatiline: komisjoni esimestes protokollides (10.04. ja 11.04.1942) on nimi protokollitud kui Essen, mis on hiljem käsitsi parandatud Esseriks. Viimases protokollis (2.06.1942) on nimi esitatud Esserina. Milline on Esseri seos Werner Esseniga (1901–1989), kes oli 1941. aastast Riias riigikomisariaadi teaduse ja hariduse osakonna juht (G. Mangelsdorf. Zwischen Greifswald und Riga, lk. 459), jääb vähemalt praegu lahtiseks.

⁸⁰ RA, ERA.R-81.1.309, l. 12.

⁸¹ Straussi mainitakse lühidalt Arheoloogia Instituudi 1942. aasta esimese poolaasta tegevusaruandes: teda ja proua Korni on mingites teadusküsimustes konsulteeritud, täpsustamata nende sisu (AI, 8.1.3, l. 2). Jälgi Straussist leiab ka Tallinna Linnaarhiivist, kus ta pöördus paaril korral Rudolf Kenkmaa poole seoses Tallinna kesk- ja varauusaegsete pottseppadega.

⁸² 1990. aastatel oli Straussi pärand – sajad väikesed karbid fotode, kirjavahetuse, väljakirjutustega arhiiviallikest jne. –, sealhulgas ka tema maailmasõja ajal Lätis tehtud märkmed, Münchenis Baieri Rahvusmuuseumis (I. Ose. Konrads Strauss un senäs Livonijas keramika (Veltījums pētnieka 100 gadu jubilejai). – Arheoloģija un Etnogrāfija, XIX (1997), lk. 158–164). 2017. aasta lõpus, kui võtsin Narva märkmetega seoses muuseumiga ühendust, sain vastuseks, et Straussi materjale ei suudetud muuseumist leida. Jälgi taga ajades selgus, et 2014. aasta alguses jõudis vähemalt osa pärandist Saksa kahliuuriija Harald Rosmanitzi valdusesse. Hoolimata mitmest kontaktivõttust, ei vastanud ta järelepärimistele. 2019. aastal sain kirja Straussi pärijalt Konrad Heydenreichilt, kes teatas, et Straussi fototeek oli Baieri Rahvusmuuseumis eri fondide vahel dokumenteerimata laiali jagatud, mille peale võttis ta seni veel ühtse kogumina säilinud materjalid tagasi. Minu täpsustava küsimuse suunas ta pärandit kasutatavale Rosmanitzile, kes ka seekord ei võtnud vaevaks reageerida. Niisiis võib Straussi Narva-kaevamiste, aga ka muu Eesti ja Läti uurimismaterjal olla siiski säilinud ning on loodetavasti tulevikus ka kasutatav.

⁸³ K. Strauss. Die Geschichte der Töpferzunft vom Mittelalter bis zur Neuzeit und die Kunsttöpfereien in Alt-Livland (Estland und Lettland). Basel: Heitz, 1969, lk. 9.

⁸⁴ K. Strauss. Schöne Kachelöfen. – Revaler Zeitung, 11.05.1944, lk. 3.

⁸⁵ K. Strauss. Die Geschichte der Töpferzunft.

⁸⁶ Die Hermannsfeste. Untersuchungen und Grabungen an der alten Ordensburg in Narva. – Revaler Zeitung, 19.12.1942, lk. 3. Artikkel on anonüümne, allkirjastatud vaid signatuuriga „ss“, kuid oma monograafias esitab Strauss selle enda kirjatööna: K. Strauss. Die Geschichte der Töpferzunft, lk. 213: „Seite 161–171“ ja sealne märkus nr. 2.

Taani ja orduaja algusest (s. o. 13.–14. sajandist – E. R.), ning keraamika abil tuvastada vanimate saksa kolonistide saabumise aeg ja hõimukuuluvus.⁸⁷ Seega suutis Strauss oma uurimishuvide siduda valitseva ideoloogiaga olukorras, kus Narvat ja Eestit-Lätit laiemalt peeti ajakirjanduse propagandartiklites läänekristluse ja lääne tsivilisatsiooni eelpostiks vene ortodoksse ja tsiviliseerimatu kultuuri vastu.

Sedasama teemat – Ida-Baltikum kui lääne kindlus Aasia bandiitide vastu – kasutasid korduvalt kohalikus propagandas nii Saksa kui ka Eesti institutsioonid. Ajaleheartiklite põhjal otsustades leidis vahel selles argumentatsioonis oma koha ka arheoloogia. Pealegi rõhutasid sama mitmed nimekad teadlased oma avalikes propagandaloengutes: Engel esines 1942. aasta septembri lõpus ja oktoobri alguses Tallinnas ja Tartus oma tüüpettekandega „Indogermanen und Germanen im Osten“,⁸⁸ tunnustatud medievist Otto Vehse (1901–1943) kõneles aprillis 1943 viikingite poliitilisest tähtsusest.⁸⁹ Neid ja teisi ettekandeid refereeriti ka eestikeelses ajakirjanduses.

Eesti arheoloogide vahest kõige otsesem toetus Saksa okupatsioonivõimude ideoloogilisele tegevusele avaldus teaduslikus koostöös propagandanäituse „Eesti rahva eluvõitlus“ koostamisel. Näitus valmis Eesti Omavalitsuse rahvakasvatuse peatalituse eestvõttel ning avati detsembris 1943.⁹⁰ Eesti ajaloo otsustavaid sündmusi alates ürgajast kuni kaasajani käsitleva näituse arheoloogilise osa valmistasid ette arheoloogia kabineti töötajad ning väljapaneku terviksisu üks ülevaatajaid oli Artur Vassar. Hiljem (1951) kasutasid kommunistliku partei funktsionärid seda sõjaaegset kollaboratsioonismi Vassara survestamisel ära, kuid huvitaval kombel õnnestus tal ka seekord nagu kättesaamata parteipileti juhtumi puhul säilitada oma töökoht.⁹¹

Tagasivaates on keeruline hinnata, mis põhjustel osales Vassar propagandanäituse koostamisel rohkem kui lihtsalt sisu loojana, kuid ideoloogilised ja oportunistlikud aspektid võib ilmselt välistada. Pigem tuleb seda käsitleda kui ülalt tulnud korraldust, sest nii Arheoloogia Instituut kui ka arheoloogia muuseum – Vassar oli mõlema palgal – allusid Eesti Omavalitsusele⁹² kas otse või Tartu ülikooli kaudu. Siinkohal on natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast märksa olulisem rahvuslik eneseteadvus, kuna Saksa okupatsiooni nähti (või kujundati ülalt-poolt teadlikult⁹³) pigem vahendina Nõukogude ohu vastu ning sakslastega koostööd võeti

⁸⁷ „Das Hauptziel war die Aufdeckung von Funden innerhalb der Feste, möglichst aus der Dänen- und frühen Ordenszeit, um besonders an Hand der Keramik etwas über den Zeitpunkt der Einwanderung und Stammeszugehörigkeit der ersten deutschen Kolonisten sagen zu können.“ (Die Hermannsfeste, lk. 3).

⁸⁸ Aus der Vorgeschichte des Ostraumes. – Revaler Zeitung, 30.09.1942, lk. 4; Dr. C. J. Br. Kampf um den Ostraum. Professor Dr. Engel sprach in Reval über „Indogermanen und Germanen im Osten“. – Revaler Zeitung, 04.10.1942, lk. 4. Engel panustas ka ajaleheartikleid kirjutades propagandas, nt. Germanen gestalten den Osten. Auf den Spuren nordischer Siedler in der Völkerwanderungszeit. – Revaler Zeitung, 18.02.1943, lk. 3.

⁸⁹ Die Wikinger im Ostraum – Prof. Dr. Vehse sprach im Olaf-Saal über die politische Bedeutung der Wiking-Reiche. – Revaler Zeitung, 18.04.1943, lk. 4.

⁹⁰ Avati näitus „Eesti rahva eluvõitlus“. Huvitavaid väljapanekuid eestlaste ajaloost ürgajast kuni tänapäevani. „Tuleviku kujundamine mõõga ja adraga“. – Eesti Sõna, 12.12.1943, lk. 3.

⁹¹ RA, EAA.2100.2.1315, l. 20–25.

⁹² Siinkohal on oluline märkida, et Eesti Omavalitsuse rahvakasvatuse peatalituses oli eraldi osakond (IV osakond) rahvateaduste ja kirjastamise tarbeks (RA, ERA.R-81.1.46, l. 89 olev skeem). Kümne teenistujaga IV osakonna tööülesannete seas oli muu hulgas propageerida, arendada ja juhendada Eesti uurimisele keskendunud distsipliine, nagu ajalugu, keel, kirjandus, arheoloogia, etnograafia, kunstiajalugu, folkloristika, psühholoogia, psühhotehnikad, geograafia ja nende naaberteadused (1942. aastal koostatud osakonna ülesannete ja tegevuste ülevaade: RA, ERA.R-81.2.239, l. 3). 1942. aastal keskendus osakond eestlaste päritolu ja algkodu küsimustele ning 14. septembri aruande järgi andis see asjassepuutuvaile teadlastele, sealhulgas arheoloogidele, vastavaid korraldusi (Samas). Artikli autorile pole teada, kas IV osakonna poolt arheoloogidele antud tööülesannete kohta on kusagil kirjalikku jälge või suulist pärimust. Samas võib üldistades öelda, et arheoloogide pooleleiolevad tööd olid nii või teisiti osakonna plaanidega kooskõlas.

⁹³ K. Nurmis. Das fein geschliffene Glas. Saksa okupatsiooni aegne propaganda Eestis, 1941–1944. Magistritöö. Tartu, 2011.

rohkem viisina, kuidas millalgi tulevikus, nt. pärast sõda, taastada kaotatud riiklik iseseisvus. Seda soovi, ehkki veidi teisel kujul, näitlikustab Eerik Laidi ja Harri Moora tegevus.

Laidi jaoks oli juba algusest peale selge, et rahvusliku iseseisvuse tagasivõitmine õnnestub vaid reaalse vastupanuga okupantidele, mitte kollaboratsiooni kaudu. Juba novembris 1941 aitas ta käivitada vastupanuliikumist Tartus ning korraldas 1942. ja 1943. aastal mitmeid poolavalikke ja avalikke üritusi. Juulis 1943 paljastasid Saksa julgeolekujõud ta ühes paljude teistega, kuid augustis 1943 õnnestus tal Soome põgeneda. Seal aitas ta koos Soome toetajatega avada Helsingis Eesti Büroo, mida ta juhtis kuni 1944. aasta augustini. Juulis 1944 kaasati ta sama aasta märtsis asutatud Eesti Rahvuskomitee tegevusse.⁹⁴ 1944. aasta kevadel ning sama aasta hilissuvel õnnestus Laidil salaja külastada Eestit nii luureandmete kogumiseks kui ka kultuuripärandi maapiirkondadesse evakueerimise nimel, vältimaks kultuurivara viimist Saksamaale. 1944. aasta septembri lõpus tegi ta veel viimase paadiretke Eestisse, Otto Tiefsi (1889–1976) valitsuse liikmete ning kolleegide päästmiseks, ent suurema eduta.⁹⁵

Ka Moorale oli kokkupuude Tartu põrandaaluse liikumisega, ta osales mõningail salajasel kohtumistel. Rahvuskomitee kujunemisfaasis märtsis 1944 kutsuti teda Tartu aktivistide esindajana sellega liituma. Tõenäoliselt jäi tema panus tagasihoidlikuks, sest Saksa julgeolek paljastas Rahvuskomitee tegevuse juba aprillis ning alustas komitee liikmete arreteerimist 19. aprillil, teiste hulgas peeti kinni ka Moora, kes vahistati Tallinnas 21. aprillil.⁹⁶ Vanglast vabanes ta alles 19. augustil ning jätkas siis oma argitööd Ajaloomuuseumi direktorina, töötades sealjuures vastu sakslaste plaanidele evakueerida muuseumivarad Saksamaale. 21. septembril lahkus Moora koos perega Läänemaale, et sealt edasi Rootsi minna, kuid ebaõnnestunud põgenemiskatse järel naasis peatselt Tartusse. Pärast ülekuulamisi Nõukogude võimu poolt sai ta jätkata karjääri Tartu ülikoolis, kuid Moora Eesti Vabariigi ja Saksa okupatsiooni aegne (teadus)tegevus jäi järgnevatel aastatel võimudele korduvalt ette.

Toodud näited kinnitavad, et siinsete arheoloogide seisukohad Saksa okupatsiooni ajal olid üldjoontes alalhoidlikud, soovides säilitada või taastada iseseisva Eesti Vabariigi aegset situatsiooni. Nii palju, kui oli võimalik, jätkati varasemate uurimisteedadega ning valitseva poliitilise või ideoloogilise raamistusega kohanduti pigem minimaalselt, vaid nii palju, kui selleks oldi sunnitud, nagu näiteks organisatsiooni restruktureerimise korral. Isiklikul tasandil jagunesid valikud kaheks. Inimesed, kes olid olnud ühiskondlikult aktiivsed juba 1930. aastatel (Moora, Laid), jätkasid formaalselt oma argitoimetustega, kuid avaliku fassaadi taga üritasid panustada poliitilise iseseisvuse taastamisse. Teised, kes eelmisel kümnendil ei olnud avalikus elus samavõrd tegusad (Indreko, Vassar, Schmiedehelm), keskendusid oma tavapärasele päevatööle, et muu hulgas tagada institutsiooni ja selle kogude säilimine niikaua, kui see inimlikult võimalik tundus. Nii lahkus Indreko pärast 1943. aasta suve ja varasügisel edukat välitööde hooaega novembris salaja Soome ning sealt vähem kui aasta pärast edasi Rootsi.⁹⁷ Vassar, kes pärast Indreko põgenemist nimetati arheoloogia muuseumi ja Arheoloogia Instituudi vastutavaks juhiks, jätkas Schmiedehelmi abiga asutuste tavatööd. Nende põhiline energia läks kaevamisaruannete kopeerimise organiseerimisele, doktoritööde kaitsmisele (Schmiedehelm kaitses veebruaris 1944, Vassar märtsis 1944) ning alates 1944. aasta kevadest arheoloogiakogude saatuse peale mõtlemisele. Nii nagu 1941. aasta sõjasuvel, oli Eesti arheoloogial õnne ka 1944. aasta vaenutegevuses: Nõukogude õhurünnakus, mis purustas suure

⁹⁴ P. Erelt. Saateks. – E. Laid. Paopäigad. Eesti mõttelugu, 13. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 466–469.

⁹⁵ P. Erelt. Saateks, lk. 467. Ilmselt sama ülesõiduga pidi kaasa minema ka Moora ühes perekonnaga (A. Marksoo. Nõukogude luureorganitega seotud ajalugu, lk. 128), kuid nemadki ei jõudnud paadile. Laid hoidis edaspidi silma peal Moora vanimal pojal Reinul, kes oli juba varem soomepoisina venelastega võitlema läinud ning jõudis hiljem Rootsi (RA, EAA.5401.1.66, Eerik Laidi kirjavahetus Harri Mooraga (Villem Pärnapuu) ja Rein Mooraga).

⁹⁶ E. Laid. Paopäigad. Eesti mõttelugu, 13. Tartu: Ilmamaa, 1997, lk. 261–268.

⁹⁷ K. Johanson, M. Tõrv. The many faces of Richard Indreko, lk. 48jj.

osa Tartust, jäi arheoloogiaarhiiv ja -kollektsoon puutumata, sest muuseumisse kukkunud pomm ei lõhkenud.⁹⁸ Seejärel õnnestus arheoloogiakogud – Schmiedehelmi saatel – 1944. aasta suvel koos ülikooli raamatukogu varadega evakueerida Lääne-Eestisse, kus need säilisid sõja lõpuni puutumatuna. Kas ka Schmiedehelmil oli nii nagu Vassaral kavas septembris 1944 põgeneda Rootsi, on teadmata. Igatahes jätkasid mõlemad pärast sõda tööd ülikooli juures ning alustasid doktoritöö kirjutamisega otsast peale – nende Saksa okupatsiooni ajal kaitsitud väitekirju ei võetud kraaditööna arvesse. Selline pealesunnitult taaskäivitamine tabas kogu Eesti arheoloogiat. 1940. aastate lõpu, 1950. aastate alguse kõrgeimalt tasandilt suunatud ümberkorraldused kujundasid arheoloogiateaduse taristu ja akadeemilise sisu totaalselt ümber, ikka selleks, et muuta seda Nõukogude administratiivsüsteemile vastavamaks,⁹⁹ ja loomulikult ka rahvusliku eneseteadvuse tasandamiseks. Niisiis viis nõukogude võim lõpule selle, mis suures plaanis oli mõni aasta varem Saksa okupatsiooni ajal kavas olnud.

Kokkuvõtte asemel: Eesti arheoloogia muutuvus poliitilises keskkonnas

Kümmekond aastat tagasi kirjutas saksa-soome ajaloolane Malte Gasche, et on keeruline hinnata, kui võrd tugevalt olid Balti riikide arheoloogid mõjutatud natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast, olles samal ajal skeptiline kohalike uurijate (s. o. Leedu-Läti-Eesti) varasema historiograafilise panuse osas.¹⁰⁰ Tõepoolest, kahtlemata teenib rahvuskeskselt positsioonilt lähtuv teemakäsitus peaaegu alati kohalikku ühiskondlikku tellimust, kuid samas tuleb ettevaatusega suhtuda üldistustesse, mis tuginevad ainult okupeeriva võimu vaatepunktist koostatud dokumentidele ja teistele sama taustaga kaasaegetele allikatele – nagu oma kogemusest hästi teame, ei pruugi totalitaarses ühiskonnas kirja pandu ning reaalsus omavahel ühtida. Seega oleks mõistagi tervitatav, et kõnealust teemat käsitletaks allikakriitiliselt ja mitmekülgsest, kombineerides nii kohalikes keeltes kirjutatud kui ka võõrkeelseid, poliitiliselt domineerinud võimu materjale. Käesolev artikkel selleni ei küündi, sest peaaesjalikult on kasutatud Eesti avalikes arhiivides ja raamatukogudes leiduvat ainet, sedagi ilmselt mitte ammendavalt.¹⁰¹ Ent kohaliku andmestiku baasilt vormub 1930. aastate keskpaiga kuni 1940. aastate keskpaiga Eesti arheoloogia kohta alljärgnev vaade.

Pole kahtlust, et ei natsionaalsotsialistlik ega ka nõukogude ideoloogia ei mõjutanud 1930. aastate teisel poolel Eesti arheoloogiat vahetult. Ainult möödaminnes ja väga suure üldistusega võib leida nendega teatud ühisosa, kui pidada silmas ühest 1936. aasta kevadel rahvuslaste klubis peetud ettekandest alguse saanud ulatuslikku muinaslinnuste arheoloogiliste kaevamiste kampaaniat – poliitiliselt motiveeritud suurkaevamisi leiab sellest ajast lisaks eespool mainitud Haithabu kõrval samuti Nõukogude Venest (nt. Novgorodi ja Vana-Laadoga suurkaevamised). See sobitus hästi hiljuti muutunud poliitilisse keskkonda, kus rahvusliku mineviku populariseerimine ning paralleelide loomine-toomine mineviku ja kaasaja vahel aina kasvas. Kindlasti täitsid avaldatud ajaloo- ja arheoloogiakäsitlused avalikkuse tellimust kujutada rahumeelset ja varanduslikult suhteliselt võrdset ühiskonda, mis hävis paari kümnendiga, kui 13. sajandi alguse saksa ja skandinaavia ristsõdijad tõid enesega kaasa 700 aasta pikkuse orjuse põlisrahvale. Riigi ametlik propaganda toitis seda seisukohta omalt poolt, päädides sellega, et baltisakslaste ümberasumist 1939. aasta sügisel nähti ajaloolise ebaõigluse lõpuna. Küllap on sellest johtuvalt mõistetav, miks natsionaalsotsialistlik ideoloogia – *Saksa*

⁹⁸ L. Jaanits. Nõukogude Eesti arheoloogia Tartu-periood, lk. 22.

⁹⁹ V. Lang. The history of the archaeological research, lk. 28–29.

¹⁰⁰ M. Gasche. Die Instrumentalisierung der Prähistorie im Reichskommissariat Ostland 1941 bis 1944. – S. Lehmann, R. Bohn & U. Danker (Hrsg.). Reichskommissariat Ostland. Tatort und Erinnerungsobjekt. Zeitalter der Weltkriege, Bd. 8. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2012, lk. 172.

¹⁰¹ Usutavasti pakuvad veel üht-teist memuaristika, seni veel läbi vaatamata isikutoimikud, säilinud kirjavahetus, samuti aina enam hääbuv suuline pärimus.

ideoloogia – ei leidnud Eesti humanitaarias, sealhulgas arheoloogias, kõlapinda.

Nõukogude võimupöörde juunis 1940 tõi enesega kaasa akadeemiliste ja isikuvabaduste kaotuse. Esimese kommunistliku okupatsiooniaastaga saabusid ümberkorraldused, kus inimeste ümberpaigutamise kõrval oli õhus ka institutsionaalne reorganiseerimine, kuid need plaanid jäid alanud sõja tõttu teostamata. Ent suund ideoloogiliselt ja poliitiliselt tugevalt kontrollitud ühiskonna suunas on selgelt jälgitav alates akadeemiliste üksuste vormimisest Nõukogude teaduskeskkonna mallide järgi ja lõpetades ülikooli personali kohustusliku ideoloogilise kasvatusena. Avaldatud arheoloogiakirjanduses see veel ei kajastunud, sest publitseeritud teadustööd olid koostatud enne 1940. aasta suve, küll aga puges kohustuslik sõnavara ajakirjanduses arheoloogia kohta kirjutatud uudistesse. Muutused ei ole üheselt jälgitavad ka uurimisobjektide valikus, sest valdavalt jätkati 1930. aastatel alustatud uuringuid. Teiselt poolt on üksikisiku tasandil võimalik välja tuua, et vähemalt osa arheoloogiaga seotud inimesi tegi ilmselt teadlikke valikuid oma karjääri edendamiseks. Viimase puhul peitus põhjus rohkem ebakindlas positsioonis kui sotsiaalses taustas, ehkki kõik kolm uue võimuga enim koostööd teinud arheoloogi (Kaart, Saadre, Vassar, neist kahel esimesel lõpetamata kõrgharidus) olid pärit varanduslikult kehvast perest, mis võis mõjutada nende koostöötahet kommunistidega.

Aasta hiljem vahetus üks võõrvõim teise, mis tõi kaasa uued arengud. Esialgu taustus näiliselt Nõukogude-eele situatsioon (struktuuriüksuste taastamine, ideoloogiline puhastustöö), ent üsna varsti ehk pärast Saksa okupatsioonivõimu kindlustumist 1941. aasta sügiskuu algul algas ülevalt poolt „valdkonnaarendus“. Alustuseks viidi poliitiliselt ebasobiv professor marginaalsele töökohale, samal ajal oli töös ka struktuurireform, et sobitada see emamaa mudeliga ning suurendada teadusharu ideoloogilist võimekust, eraldades muuseumi ülikooli-õppest – sarnaselt eelmise okupatsioonivõimuga.

Suurelt plaanitud reforme õnnestus ellu viia vaid vähesel määral. Arvatavasti oli põhiliseks takistuseks poliitiline situatsioon: mitmel rindel sõdiv Saksamaa pidi ressursside puudumisel tegema järeleandmisi, kuidas okupeeritud idaalasid valitseda. Ehkki Eesti Omavalitsuse moodustamine oli sakslastel mingil moel plaanis juba enne sõja algust Nõukogude Liiduga, oli kohapealne otsustusõigus kindlasti suurem, kui alguses kavandati. Ühtlasi tähendas ressursinappus ja vähem tähtsate teemavaldkondade üle otsustamise edasilükkamine, et Idaalade riigikommissariaadi algsed plaanid luua okupeeritud aladel piirkondlikud esiajalooametid (*Bezirkamt/Landesamt für Vor- und Frühgeschichte*) ei realiseerunud vähemalt Eesti puhul oma esialgsel kujul. Eesti Omavalitsuse läbiviidud reform, millega 1942. aasta novembris eraldati arheoloogia muuseum Tartu ülikoolist, võib olla selle palju mastaapsemalt plaanitud ettevõtmise tagasihoidlik tulem, mis kajastub ka nimevalikus (*Bezirkamt*'i asemel arheoloogia muuseum). Halduskoormuse (muinsuskaitseküsimused) seisukohast oli selline lüke kahtlemata õigustatud, võimalik, et silmas peeti ka suuremat ideoloogilist paindlikkust, kui olnuks ülikooli all töötaval üksusel, kuid igal juhul jääb sellisel moel tekkinud üksuse alluvussuhe Riias paiknenud keskse muinsusametiga (*Landesanstalt für Vor- und Frühgeschichte*) selgusetuks. Ehkki Eesti Omavalitsus allus Saksa tsiviilokupatsioonivalitsusele, oli viimane rohkem järelevalvaja rollis kui vahetult haldusküsimustega tegeleja. Kuna Tartu ja Tallinna arhiivides pole arheoloogia muuseumi ja *Landesanstalt*'i vahelisest kirjavahetusest jälgi, siis paistab, et reaalne kokkupuude nende vahel oli olematu. Kas uuel *Landesanstalt*'il oli õigus otsustada arheoloogiliste kaevamiste lubade üle, nagu väidab Saksa Riigiarhiivi materjalidele tuginedes Gasche,¹⁰² on samuti kahtlane. Igatahes kevadel 1942 arutas kaevamislubade andmise üle Eesti Omavalitsuse muinsuskaitsekomisjon; järgmise kahe aasta asjaomased protokollid

¹⁰² M. Gasche. Die Instrumentalisierung der Prähistorie im Reichskommissariat Ostland, lk. 177. Nii selles artiklis kui ka mõnel pool mujal on osa Eesti-Läti arheoloogilisi välitöid seostatud *Landesamt*'i tegevusega (nt. N. Gossler, C. Jahn. Wikinger und Balten an der Memel, lk. 52), kuid tuleb veel kord rõhutada, et vähemalt Eesti allikatest ei tule selline seos kusagilt välja.

pole kahjuks säilinud.¹⁰³ Samuti ei ole teine Gasche väide,¹⁰⁴ nagu pakkunuks *Landesanstalt*'i juht Carl Engel Baltimaade arheoloogidele leiba ja võimalust jätkata oma uurimistöödega, vähemalt Eesti osas pädev. Teatavasti rahastati kohalikkude arheoloogiat hiljemalt novembrist 1941 Eesti Omavalitsuse kaudu. Sama kehtib ka uurimisteemade osas, kus pole mingil moel näha *Landesanstalt*'i poolset diktaati. Seoste puudumist saab seletada sellega, et paberil paika pandud *Landesanstalt* ei hakanudki eales reaalselt tegutsema.

Omaette teema on Saksa okupatsiooni aegne uurimiskeskond ja arheoloogia tutvustamine üldsusele. Arheoloogide elulugudega tutvudes pole ilmselt kahtlust, et ükski sel ajal Eestis tegutsenud teadlane ei suhestunud natsionaalsotsialistliku ideoloogiaga. Muidugi kasutati arheoloogiliste välitööde – nii eelnevate aastate kui ka jooksvate kaevamiste – tulemusi Eesti ametlikus propagandas, vahendajaks põhiliselt Eesti Omavalitsuse rahvakasvatuse peatalitus. Eristada saab vähemalt kolme lähenemist: 1) jooksvaid välitöid või varasemaid kaevamisi tutvustavad ülevaated, mis olid aktuaalsed poliitilist olukorda silmas pidades;¹⁰⁵ 2) riigipropagandistide tellitud avalikud loengud¹⁰⁶ ja näitused; 3) riikliku propagandasina vahetu sekkumine Eesti mineviku, muu hulgas ka arheoloogilisse uurimisse. Viimane on kõige problemaatilisem, sest peale ühe üldise ülevaate ei ole rahvatalituse peavalitsuse materjalides kirjas, milles see seisnes. Seetõttu on keeruline öelda, kui palju tegi rahvatalituse personal tegelikult ülikoolitöötajatega koostööd.¹⁰⁷ Olulisem on aga propaganda põhiline fookus: igal võimalusel rõhutati rahvuslikku ajalugu, vältides selle sirgjoonelist seostamist Saksa ideoloogiliste küsimustega. Selline lähenemisviis oli kahtlemata vastuolus kavandatud *Landesanstalt*'i eksistentsi ja eesmärkidega – suunata uurimistöö natsionaalsotsialistlikule paradigmat.

Suurelt üldistades saab Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude tegevuses näha ühiseid mustreid. Mõlema totalitaarse režiimi eesmärk oli kujundada vallutatud ala teaduse administratiivsed raamid emamaa eeskujude järgi ning ideoloogilise kasvatuse tõhustamiseks tekitada eraldi, ülalt juhitud arheoloogiamuuseum. Kommunistidel jäi esimesel võimuaastal ajast ja personalist puudu, et arheoloogia totaalselt reorganiseerida, ehkki esimesed visandid olid juba laual. Sakslastele sai takistuseks aja jooksul muutunud sõjaline olukord, mis sundis neid aina suuremale poliitilisele koostööle eestlastega, ning seetõttu jäid teiste asjade seas kõrvale ka arheoloogia ümberkujundamise plaanid. See aitas hoida Eesti arheoloogiat suuremal või vähemal määral oma varasemal kursil ning arheoloogid pühendusid igapäevaselt pigem süsteemi tööhoidmisele ja poolikute projektide lõpetamisele kui uurimistöö suunamisele uutele ideoloogilistele alustele.

Artikli valmimist toetas Eesti Teadusagentuuri projekt PRG29. Tänan Ieva Oset (Riia) info vahendamise eest Konrad Straussi pärandi kohta, Uwe Sperlingit (Rostocki Ülikool) abi eest kirjanduse hankimisel ning professor Valter Langi vaeva eest kommenteerida artikli käsikirja esimest varianti.

¹⁰³ Olemas on Arheoloogia Muuseumi 1944. aasta suvekuudele plaanitud välitööde emakeelne kava koos eelarvega (AI, 29.9), kuid sellest ei selgu, kellele see oli suunatud.

¹⁰⁴ M. Gasche. Die Instrumentalisierung der Prähistorie im Reichskommissariat Ostland, lk. 177.

¹⁰⁵ Nt. Muinaslinnused – Eesti kaitsevall ida vastu. Kindlustatud kantsid olid meil olemas ammu enne praeguse ajaarvamise algust. – Eesti Sõna, 04.08.1943, lk. 6.

¹⁰⁶ Nt. Eesti on asustatud vanimast ajast eestlastega. – Järva Teataja, 25.11.1943, lk. 2.

¹⁰⁷ Välja arvatud antropoloogia ja selle eestkõneleja, rassiteaduse professor Juhan Aul (1897–1994), kelle kursused olid Saksa okupatsiooni ajal Tartu ülikoolis kohustuslikud. Tema arheoloogiliste kaevamiste andmesitku kaasaja antropoloogilise infoga kombineerivat uurimistööd rahastas rahvakasvatuse peatalitus (Eesti on antropoloogiliselt parimini uuritud maa maailmas. Jutuajamine dr. phil. nat. Juhan Auliga. – Eesti Sõna, 02.12.1942, lk. 4). Auli arvates oli Eesti toonases rahvastikus säilinud põhja rassi elemente, mis olid eestlastesse sulandunud juba pronksiajal. Oma tõlgendustes toetus Aul muu hulgas Engeli töödele (M. Gasche. Die Instrumentalisierung der Prähistorie im Reichskommissariat Ostland, lk. 183). Vt. ka K. Nurmis. Das fein geschliffene Glas, lk. 67jj.